

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

1066 Tidsskrift for Historisk Forskning

23. årgang – nr. 2. oktober 1993

1066 Tidsskrift for Historisk Forskning

Adresse

Institut for Historie
Njalsgade 102
2300 København S
Giro 4 18 85 51

Ansvarshavende redaktør:

Svend Honoré
Lundebjerggårdsvej 194, 2.tv.
2740 Skovlunde
Tlf: 42 84 64 14

Redaktion:

Mogens Bak-Hansen
Michael Bregnsbo
Kim Furdal
Jørgen Mikkelsen
Bjørn Wied
Steen Østergaard

Ekspedition:

Bjørn Wied
Parkvej 17
3450 Allerød
Tlf.: 42 27 55 85

Priser:

22. årgang:
Abonnement kr. 155,-
Løssalg pr. nr. kr. 45,-
Ældre årgang: pr. nr. kr. 20,-

Alle henvendelser vedr. adresseændring o.l. bedes rettet direkte til postvæsenet.
Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig kildeangivelse.
Kandrup Bogtrykkeri, København.
ISSN 0106-0627

23. årgang nr. 2.

Forord

De tre artikler i dette nummer beskæftiger sig alle med emner inden for dansk landbrugs historie. De omhandler hver sin periode, har forskellige tilgangsvinkler og bygger på forskellige typer af kilde-materiale. Men landbrugets finansiering – navnlig den offentlige støtte til landbruget – er et tema, der går igen i alle artiklerne.

Bjarne Weesch

Da Holger og konen sagde ja til ridefogedens tilbud

En undersøgelse af amtstuenes skatte- og afgiftsopkrævning på det falsterske krongods i perioden fra o. 1680 til 1718

3

Paw Stylsvig Jeppesen

Fra fæstebonde til prioritetsbestyrer

Studier i finansieringen af selvejekøbene i 1800-tallet

12

Tove M. Kristensen

Bornholmerens husmandslov

Husmandsloven af 1872 og dens tilblivelsesproces

23

Jørgen Mikkelsen

Ved vejs ende II

Bagsiden

Forsidefoto:

Den første selvejergård i Gestelev blev matrikelnummer 20 a, Maegård, der frasolgtes Nordskov allerede i 1796. Se herom i Paw Stylsvig Jeppesens artikel. Foto fra 1933 Foto: Ringe lokalhistoriske Arkiv.

1066 er et tidsskrift, der har til formål at formidle resultaterne af den historiske forskning i bredest mulig forstand. Dette gælder både Danmarks- og Verdenshistorie. Det søges gjort på en måde, der appellerer til både faghistorikere og andre historisk interesserede. 1066 ser det som sin særlige opgave at viderebringe resultaterne af studenterspecialer og Ph.D.-afhandlinger. Redaktionen består af en uafhængig kreds af historikere med tilknytning til Institut for Historie, Københavns Universitet. Tidsskriftet udkommer fire gang årligt.

Da Holger og konen sagde ja til ridefogedens tilbud

En undersøgelse af amtstuens skatte- og afgiftsopkrævning på det falsterske krongods i perioden fra o. 1680 til 1718.

Af cand. mag. Bjarne Weesch

Forholdet mellem rigshistorie og lokalhistorie, herunder hvordan og i hvilket omfang centralregeringens initiativer reelt blev gennemført på lokalt niveau er et klassisk tema. Denne undersøgelse belyser hvorledes lokalforvaltningen på Falster på eget initiativ organiserede et nyt helt igennem lokalt skatteopkrævningssystem.

I enevældens etableringsfase efter 1660 var opgaven at opbygge en loyal og kompetent lokalforvaltning til at varetage centralstyrets administrative beføjelser på det lokale niveau. Det vigtigste var at opbygge en effektiv skatteopkrævning, fra 1662 blev værdien af agerjorden det faste opkrævningsgrundlag. I 1662 og igen i 1664 blev fæstegårdenes årlige landgilde til godsejerne omregnet til en hartkornsværdi, som var en anerkendt målestok for deres ydeevne.¹ Landgildehartkornet medførte dog, at gårde med en stor landgilde også blev sat i skat for en tilsvarende høj ydeevne. Først med den ny matrikel i 1681-88 blev hartkornet beregnet som et sammenfattet mål for gårdenes reelle produktionskapacitet ud fra en kombination af arealopmåling og bonitetsvurdering. Efter 1670 blev de stigende hartkornsskatter udskrevet således at godsejerne skulle kautionere for deres bønders matrikelskatter, og i 1679 blev skatterestancerne efter en ny

forordning prioriteret over alle andre gældsposter.

Hermed var skatteindtægterne sikret. Kunne bønderne ikke betale, skulle gods-ejerne lægge ud, og hvornår og hvorledes de derefter fik deres kautionsbeløb tilbage igen var staten uvedkommende.²

Staten havde dog fortsat en del krongods. Hvorledes blev skatter og fæsteafgifter så opkrævet der, hvor staten selv var godsejer? Når bønderne ikke kunne udrede deres skatter og afgifter, var kautionsforpligtelsen intet værd, og amtstuerne, der administrerede krongodset og skatteopkrævningen, måtte afskrive restbeløbet. Det må således være en opgave, at belyse variationerne i amtstuernes skatte- og afgiftsopkrævning med de tilhørende restanceproblemer.

Svenskekrigenes konsekvenser

Udforskningen af det ældre landbosamfund foregår som et samspil, hvor forsøgene på at sammenfatte fortidens landbrugs – og landboforhold til større oversigtsværker står overfor de mange lokalundersøgelser, der på forskellig vis belyser de reelle variationer i fæstebøndernes og de øvrige landboeres vilkår fra gods til gods.

Rck= Rigsarkivet. Rentekammeret AR= Rigsarkivet. Nykøbing Amtstues Amtsregnskaber

1. Landgilden var fæstebønderens årlige afgift til godsejeren, fæstegårdene og deres afgifter stod opført i godsets jordebog. En redegørelse for matriklen 1662 / 1664 ses i Fridlev Skrubbeltrang: Det Danske Landbosamfund 1500-1800. Odense 1978 p. 105 og i Karl-Erik Frandsen: Det Danske Landbrugs Historie bind II. Odense 1988 p. 180 + p. 188 f.
2. Birgit Løgstrup: Den bortforpagtede Statsmagt. Bol og By 1985: I, har en redegørelse for godsejernes administrative pligter.

Efter Svenskekrigene 1657-60 var landbruget næsten fuldstændigt ødelagt, og genopbygningsarbejdet er langt fra blevet tilbundsående undersøgt. Hvorledes forløb processen? Hvor lå initiativet? Hvem organiserede arbejdet? Hvilke faktorer var de afgørende? Var der sammenhæng mellem ejendomsforhold, godsledelse og statens skattepolitik? Hvordan motiverede godsledelsen fæstebønderne til at genopføre de ødelagte gårdbrug som aktive landbrugsbedrifter? Efter det sidste tiårs forskning omkring magt – og skattestatens gennembrud er der nu behov for nogle konkrete lokalundersøgelser, til at belyse variationerne i landboernes vilkår under forskellige godssystemer. Her er det således på kronens gods på Falster.³ Undersøgelsen belyser skatte og afgiftsopkrævningen ved Nykøbing Amtstue fra 1675 indtil 1718, hvor øen blev udlagt som ryttergods, hvilket medførte en helt ny godsadministration og skattepolitik. Nykøbing amtstue indførte 1683 et lokalt skatteligningssystem, og fra 1690 blev fæsteafgifterne opkrævet ved et lignende system. Derefter tilpassede de mest energiske fæstebønder sig til den ny genopbygningspolitik og udnyttede mulighederne for egen vinding.

Rentekammerets genopbygningspolitik

På grundlag af den hidtidige forskning forekommer det som om den ny enevældige regerings politik over for fæstebønderne frem til o. 1680 var, at *alle* statsskatter skulle opkræves i det fulde omfang, og der var massiv modvilje mod at tilstå den mindste skattefrihed. I de tilfælde, hvor det var umuligt at klippe håret af de skaldede,

blev skatten derfor opkrævet ved en militær tvangsindkvartering. Det kunne på ingen måde motivere bønderne til en ekstra indsats for at genopføre ødegårdene som aktive produktions- og afgiftsenheder. Efter de kritiske år med Skånske Krigs mange ekstraskatter indså Rentekammeret, der koordinerede regeringens finanspolitik, at hele skattepolitikken måtte revideres. Forordningen af 28. januar 1682 var et forsøg på at motivere bønderne til at genopdyrke ødegårdene og således forøge skattegrundlaget. Alle der fæstede ødegårde, fik løfte om 3 års frihed for skatter og afgifter, og i artikel 4 stod »Må herefter ingen landsbyer eller bøndergårde ødelægges (læs: at lægges øde) for at forbedre sædegårdes avling«⁴ Staten forsøgte her ud fra nogle befolknings- og skattepolitiske motiver at modvirke godsejernes ny politik med at lægge ødegårdene til deres skattefri hovedgårdsjorder.

De næste år blev dog præget af en landsomfattende misvækst, hvor efter der i april 1685 måtte bevilges en generel skattefrihed.

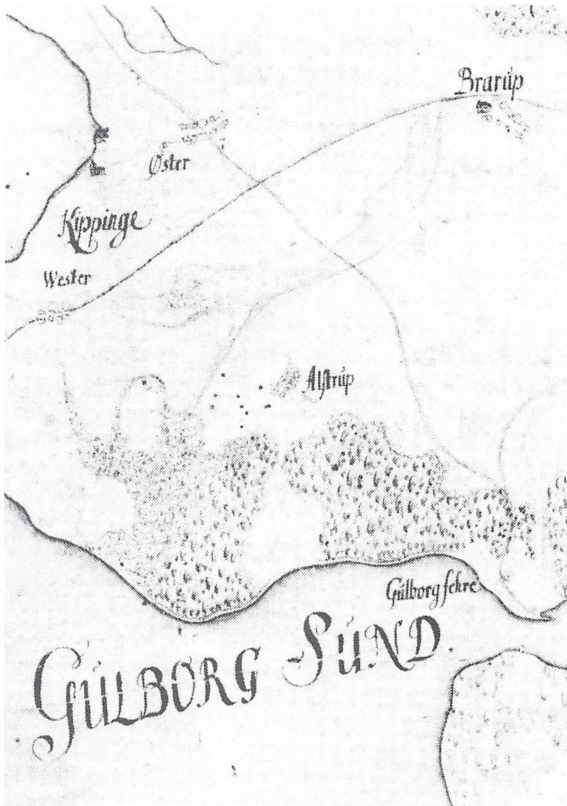
Falster under den tidlige enevælde

I undersøgelsen af de falsterske forhold fokuseres der særlig på landsbyen Alstrup i Brarup sogn ud til Guldborgsund. I Alstrup var der et par entreprenante fæstebønder, der bidrog ganske aktivt til amtstuens bestræbelser på atter at bringe landbruget på fode.

Fra o. 1600 var næsten alle øens fæstegårde samlet til et krongodsområde, hvor amtstuen opkrævede både fæste-afgifter og statsskatter. I 1670 blev øen tildelt Frederik d. 3's enke Sophie Amalie, som

3. Magtstatsforskningen diskuteres af Knud J. V. Jespersen i Gyldendals Danmarks Historie bind 3 1989. Og af Leon Jespersen & Asger Svane-Knudsen i »Stænder og Magtstat. De politiske brydninger i 1648 og 1660.« – Odense Universitet. Odense 1989.

4. Ødelægge betyder at gårdene blev nedlagt som selvstændige bedriftsenheder, artikel 4 blev 1683 indført i Danske Lov 5-10-48

Udsnit af Christof Hoffmanns kort over Falster fra 1692. Kortet giver med sine mange detaljer og præcision et billede af det falsterske kulturlandskab kort tid efter opmålingen til Christian V's matrikel i 1682-83.

derefter rådede over alle indtægter fra øens landboer.

Hendes tyske godsfunktionærer tænkte kun på at forøge de samlede indtægter fra fæstegårdene og forstod ikke, at det høje afgiftsniveau var med til at forstærke den generelle forarmelsestilstand. Som følge af en uheldig kombination af Skånske Krigs ekstraskatter, en alvorlig misvækst i 1678 og omfattende kvægpest i foråret 1679 samt den hårde afgiftspolitik blev tilstandene til stadighed forværret og kulminerede med misvæksten i årene 1683-1684.⁵ Efter Sophie Amalies død i februar

1685, blev der nedsat en kommission til at redegøre for Falsters landbrugsforhold. Kommissionen påviste, at bønderne i foråret 1685 var totalt ruinerede. Ifølge bilagene stod 232 gårde øde, 46 gårde var helt ved magt og 223 temmelig ved magt mens 676 gårde blev opført som forarmede og i ringe stand.⁶

Denne opgørelse blev udgangspunktet for arbejdet med at forbedre øens landbrug, og det detaljerede regnskabsmateriale vdr. bøndernes forhold stammer netop fra amtstuens genopbygningsinitiativer.

5. Det Danske Landbrugs Historie II. p. 178 samt H. Hjelholt Falsters Historie II. 1935 p. 244 ff., omtaler kommissionen 1685.

6. Rtk. 2244. 196 bilag A: Synsforretning fra april 1685.

Amtsskriverens nye kreative bogføring efter 1685

Fra 1685 var amtstuen mere aktiv, og bønderne fik nu den fornødne hjælp til såsæd, plovheste, kvæg og tømmer så de kunne genetablere landbrugsproduktionen og igen yde afgifter og statskatter. En vigtig omlægning af afgiftsopkrævningen blev imidlertid indført før enkedronningens død. I 1683 havde en tidligere kommission, hvis bilag desværre er gået tabt, fastsat øens skattestatus til, at o. 53% var helt eller nogenledes ved magt, det øvrige var forarmet eller stod øde. Rentekammeret fastslog derpå, at Falster kun skulle udrede skat for de dele, der var helt eller nogenledes ved magt.⁷

Fra 1683 omfatter skatteregnskabet en årligt udskrevet ligning, hvor hver gård står opført efter den aktuelle skatteevne. Skatteligningen efter den årlige ydeevne blev videreført ved overgangen til den nye landmålingsmatrikel (hvor den øvre grænse bortfaldt), og fortsatte frem til 1718 hvor amtsregnskaberne slutter, da Falster blev udlagt som forsørgelsesgrundlag for et rytteriregiment.

I 1688 blev det fastsat, at hvis bønderne ikke formåede at udrede alle deres skatter og afgifter, så havde skatterne førstprioritet, og restancerne måtte da overføres til deres jordebogsafgifter. Samme år blev amtstuens udskrivningssystem endelig godkendt som opkrævnings og afregningsgrundlag for de årlige matrikelsskatter.⁸ Det næste led i arbejdet med at genoprette landbruget kom i 1690, da amtstuen suspenderede den reviderede jordebog fra 1688 og indførte en årlig landgildeligning, hvor amtsskriveren og ridefogeden i fællesskab fastsatte de enkelte gårdbrugs landgildeafgifter.⁹

Fra 1690 måtte amtsskriver Hans Ravn således hvert år koordinere og afstemme de udskrevne tre sæt ligningsansættelser over hhv.

– Kvartals matrikelsskatten med okse- og flæskeskatten, der efter 1687 blev udskrevet med 9 mark 12 skilling pr. td. htk. pr. år

– Kornskatterne for det følgende år, der altid blev udskrevet med varierende skattesatser efter de enkelte landsdeles høstlykke og

– Landgildeafgifterne, der indtil 1718 blev opkrævet efter den årlige ligningsopgørelse over de enkelte gårdes ydeevne: Dette var de 3 kanaler, hvorigennem han hvert år måtte forsøge, om muligt at opsume bøndernes samlede skatteevne og afgiftsformåen.

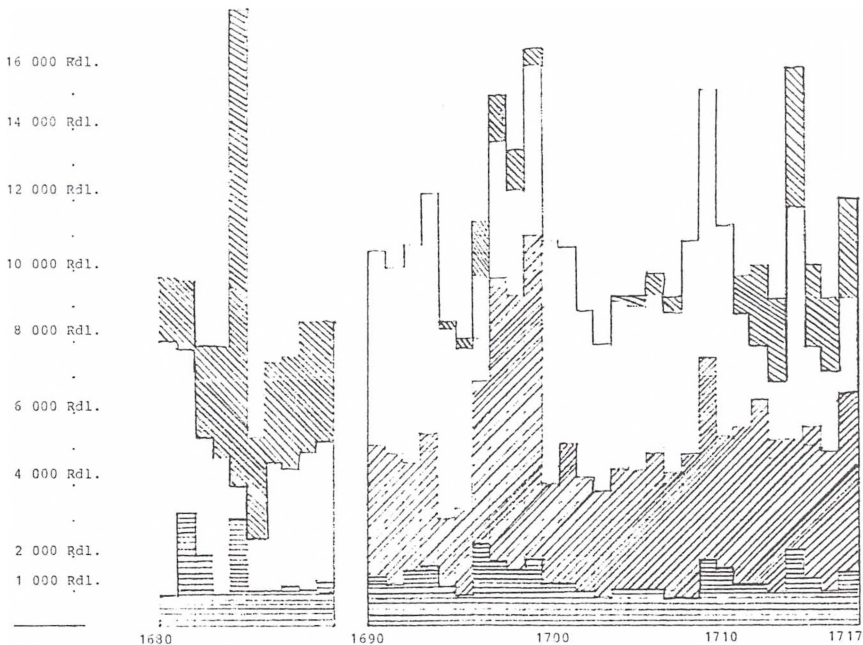
Den ny landgildeligning blev aldrig accepteret af Rentekammeret. I de årlige revisioner krævede det fortsat fuldt regnskab for både restancer fra før 1690 og den igennem landgildeligningen bevilgede afkortning. Når Hans Ravn, vistnok på eget initiativ, indførte det ny ligningssystem, må det ses i lyset af forholdsordren fra 1688 om at indrette landgilden efter skatterne, der netop blev opkrævet i forhold til de enkelte gårdbrugs varierende skatteevne.

Med det påbud måtte Hans Ravn omlægge landgildeafgifterne til en regulær produktionsskat ved siden af de ordinære hartkornsskatter. Med de årlige ligningsansættelser undgik amtstuen derefter at notere alle de skatter og afgifter, som bønderne ikke kunne betale. Det fremgår af Hans Ravns notat til Rentekammeret om de fra 1690 udestående restancer på 24077 Rigsdaler hvor han omtaler ligningsproceduren: »Hvorudi enhver bonde sættes for alt det han formaar hvert aar at betale og saaledes af det gamle intet er at

7. Rtk. 221 I. 136, fol. 27 f. Resolution d. 31./5. 1683 samt AR. 1683 kontribution: Mandtal over kvartalsskatterne for 1683.

8. Rtk. 2244. 26: Kgl. resolutioner, fol 43, og fol 176 v.

9. AR. Jordebogsregnskab 1690 ff. og H. Hjelholt: Falsters Historie II. 1935: p. 259 ff.

Nykøbing amts tuens landgildeafgifter 1680 – 89 og 1690 – 1717. Nederst: Den ordinære afkortning og frihed til amts tuens fogeder og skovbetjente mv. samt den årlige afkortning for alle nedbrændte gårde og gårde med særlig afgiftsfrihed. Dernæst (skraveret): Den ved den årlige landgilde-ligningsprocedure bevilgede generelle afkortning i jordebogsaftifterne. Herefter (uden signatur): Amtstuenes årlige netto-landgildeafgifter. Øverst: De udestående og årligt tinglyste landgilderestancer.

forvente, uden det udi det nye skulle afgaae, hvorfor jeg underdanigst formoder at de restancer er herefter at regne saaledes, at maa blive udeladt Hans Kgl. Majestæts bønder til desto større trøst.«¹⁰

Øget polarisering mellem bønderne

En konsekvens af det nye opkrævnings-system, hvor bønderne betalte både skatter og landgilde i forhold til den aktuelle ydeevne, frem for faste ydelser efter de stive matrikler og jordebøger, blev en øget polarisering mellem bønderne. Ødejordene blev ofte overtaget af energiske naboer. De driftigste fæstede endnu en gård og opnåede dermed et større ressourcgrundlag at disponere over. De fleste gange overtog to eller tre naboer i fællesskab en

ødegård, hvor de derefter betalte de årligt varierende skatter og fæsteafgifter. Disse overgangsordninger, der skulle sikre bøndernes afgifter og hartkornskatter, indtil gårdene igen kunne bortfæstes på de normale vilkår, antog gradvis en mere permanent karakter. Der blev således gennemført en form for strukturrationalisering, hvor øens landbrug blev samlet til nogle færre og bedre bedrifts- og afgiftsenheder. Efter 1685 synsforretningen omfattede krongodset på Falster 1177 gårdbrug, heraf 232 ødegårde. Da øen i 1718 blev omlagt til ryttergods, blev der udskrevet en ny jordebog, ifølge den var landbrugsressourcerne i 1718 blevet samlet til kun 1003 gårdbrugsenheder.

Samtidig med at den ledige landbrugsjord igen kom i drift, opstod der et stadig større misforhold mellem antallet af gård-

10. A R. jordebog 1690-91, antegnelsespost 20,

brug (efter 1682 opmålingen) og det antal gårdbrugere, der reelt var på øen. I Alstrup medførte genopretningspolitikken, at de 22 gårdbrug fra opmålingen i 1682 frem til 1718 blev reduceret til 18 gårde. Denne opgørelse kan dog ikke forklare selve processen, hvor de afgørende ændringer blev gennemført i 1704-1709, da de mest energiske bønder i samarbejde med amtstuen samlede agerjorden og de øvrige landbrugsressourcer til nogle større og bedre bedriftsheder.

Holger Marquorsens vej fra husmand til storbonde

En af de entreprenører, der forstod at udnytte den ny »liværksætterpolitik« til egen fordel, var fæstebonde, skovløber og sognefoged m.v. Holger Marquorsen på gård nr. 2 i Alstrup.

I 1680 var han fæstebonde på en gård med over 6 td. htk. men året efter flyttede han til en mindre gård på under 4 td. htk., der til og med var byens mest udprægede »fallitgård«. Der var han indtil 1684, da han fraflyttede gården på grund af konens svaghed. De bevarede kilder kan dog desværre ikke afklare sagen yderligere. Fra 1686 var han skovløber med en huslod på 3 skpr. htk.¹¹ Han var dog en anset person og står flere gange opført blandt de tillidsmænd, der på amtstuens vegne opkøbte heste og kvæg, som ridefogeden derefter lod uddele mellem de værdigt trængende bønder.

Efter 1685 førte amtstuen en mere

aktiv politik med uddeling af heste, kvæg og tømmer til at genopføre ødegårdene og der var således gode muligheder for en vågen husmand til at blive fæstebonde. Da ridefogeden i 1692 søgte en ny mand til gård nr. 2 slog Holger til, han overtog gården og var stadig skovløber med sin huslod på 3 skpr. htk. I 1693 forøgede han sit jordbrug ved at leje en gård i nabobyen Øster Kippinge mod en årlig afgift på 5 rdl. 2 mark.

I 1695 var han med i en aftale om en ødegård i Alstrup, hvor tre mænd i fællesskab lejede jorden mod en årlig afgift på 4 rdl., men tilsyneladende fik han hurtigt den ledige agerjord for sig selv. Amtstuens udlejning af ødejord mod en ringe afgift var en slags skuffeordning for velhaverne. Den blev særlig udnyttet af præsterne, der udover præstegårdene ofte havde flere andre gårde, samt af flere lokale købmænd fra Nykøbing. Holger og andre særlig energiske kom dog med på A-holdet og opnåede således ekstra landbrugsjord mod en lille lejeafgift og med fuld fritagelse for alle skatter.

Udlejningssystemet, der først omtales i Rentekammerets forholdsordre til ridefogeden i 1685, var en slags gulerod for at få landbrugsproduktionen genoprettet. Det fortsatte, indtil en kommission i 1707 foreslog, at de tilbageværende ødejerde blev bortfæstet som ordinære fæstegårde, så alle skatter og afgifter derefter blev betalt i forhold til de årligt udskrevne ligningsansættelser.¹²

	Gårde	Heraf øde	Gårdbrug	Gårdbrugere
1685	1177	232		
1690	1219	56	1163	1051
1708	1216	15	1201	1031
1718	1003	0		1003

Tabel 1. Opgørelse over krongodsets tilstand 1685 – 1718. Af de 1177 gårde i 1685 var 676 forarmede, 223 nogenledes ved magt og kun 46 helt ved magt.

11. Efter 1682 opmålingen var 1 tønde hartkorn = 8 skæpper.

12. AR. 1687 kontribution, bilag nr. 1 post 10. og Rtk. 2244. 246, Relation af 7/9. 1707; samt Hjelholt II. p. 266 ff.

Næsten alle ødejordene blev dog overtaget af de omboende fæstebønder, der enten enkeltvis eller sammen med to-tre naboer fæstede en ødejord på de almindelige vilkår m.h.t. landgilde og skatter, som amtstuen derpå opkrævede efter de årlige ligningsansættelser.

Holgers godssamling og stordriftsvirksomhed

I 1697 forøgede Holger igen sin jordbrugsvirksomhed ved at fæste en gård, der siden 1674 havde været bortfæstet til færgemanden ved Guldborg. Stordriften toppede i 1698-99, da han disponerede over 4 af de i 1682 opmålte brugsenheder. De to fæstegårde i Alstrup var tilsammen på o.

13 1/2 td. htk., og de to ødejorde på lejekontrakt var på lidt over 9 td. Han disponerede således over 22-6-2 td.htk. agerjord og enge, hvilket faktisk svarede til en mindre hovedgård. Jeg har beregnet hans samlede skatter og afgifter for 1698 til 44 rdl.. Heri indgår, at han som sognefoged ikke skulle betale hoveripenge, og at de to ødejorde var helt skattefri. Her skulle han altså kun udrede den aftalte lejeafgift på 9 1/3 rdl. I skatteligningen for 1698 var de to fæstegårde sat til 9-2 td. htk. mens afkortningen var 4-1-2 td. htk. Han havde altså 13 1/2 td. htk landbrugsjord, der ikke blev beskattet, og hans samlede skatte- og afgiftsbyrde var i 1698 på 2 rdl. af hver tønde hartkorn agerjord. Til sammenligning kan anføres, at fra 1709

Hartkorn Nr. efter Matrikuel	Sogner, byer og Bønders navne -	Remission formedelst høj skyld og misvækst				Jordernes Hartkorn som ere i Leya			
		januar	april	juli	oktober	januar	april	juli	oktober
5- : -2 1	Ib Lauersen	2 : : 2	2-4 : 2	2 : : 2	1-4 : 2				
7-2-3-1 2	Holger Marquorsen	2-2-3-1	2-2-3-1	1-6-3-1	1-2-3-1				
5-1-1-1 3	Niels Michellsen	1-5-1-2	1-5-1-2	1-5-1-2	1-1-1-1				
5 : 2-2 4	Hemming Lauersen	1-4-2-2	1-4-2-2	1-4-2-2	1-0-2-2				
6-1-2 : 5	Lauers Hansen	2-1-2 :	2-1-2 :	2-1-2 :	1-5-2 :				
6-1 : 2 6	Mogens Pedersen	2-1 : 2	2-1 : 2	2-1 : 2	1-5 : 2				
3-3-1-2 7	Michell Marquorsen	7-1-2 :	7-1-2 :	7-1-2 :	7-1-2 :				
6 : 3-1 8	Holger Marquorsen.	1-4-3-1	1-4-3-1	1-4-3-1	1 : 3-1				
6-4-2 : 9	Niels Sørensen	2-4-2 :	3 : 2 :	3 : 2 :	2 : 2 :				
6-6-2-2 10	Rasmus Jensen	2-6-2-2	2-6-2-2	2-6-2-2	2-2-2-2				
4-4 : 1 11	Olluf Mogensen	1-4 : 1	1-4 : 1	1-4 : 1	1 : : 1				
8-2-2 : 12	Mogens Hansen	2-6-2 :	2-6-2 :	2-6-2 :	2-6-2 :				
7-2-1-1 13	Peder Pedersen	2-2-1-1	2-2-1-1	2-2-1-1	2-2-1-1				
4-6-2 : 14	Olluff Andersen	1-6-2 :	1-6-2 :	1-2-2 :	1-2-2 :				
3-5-2-1 15	Lauers Pedersen NB.					3-5-2-1	3-5-2-1	3-5-2-1	3-5-2-1
7-6-3-1 16	Hans Jensen	2-6-3-1	2-6-3-1	2-6-3-1	2-6-3-1				

Tabel 2. Transkriptionen viser amtstuens afkortningsregister for 1699 – altså de dele af beskatningsgrundlaget, der forlods blev afskrevet inden opkrævningen af de regulære kvartals-matrikelskatter. I 1699 var Holger Marquorsens samlede beskatningsgrundlag for de to regulære fæstegårde (nr. 2 og 8) således: januar og april kvartal 9,5 td. htk., juli kvartal 10 td. htk. og oktober kvartal 11 td. htk. Derimod blev sognerytterholdsskatten opkrævet af det fulde htk. Kornskatterne blev ligeledes opkrævet efter en årligt udskrevet ligning, der ligger som bilag til kontributionsregnskaberne. De 2 gårde på lejekontrakt, Alstrup nr. 15 og Øster Kippinge nr. 13, var derimod fuldstændigt skattefrie, og her blev det samlede htk. ført til afkortning i kolonnen til højre. (Nykøbing amtstue. AR. Kontribution)

skulle bønderne under det nærliggende Stadagergård udrede 4 rdl. pr. td. htk. i årlig landgilde samt matrikelskatter, der fra 1689 blev fastholdt på et samlet niveau på næsten 2 rdl. af hver tønde hartkorn agerjord.

I 1699 afstod Holger gård 8 til sin svigersøn Jens Hansen. Måske havde han reelt været gårdmand her lige fra overtagelsen i 1697.

I 1704 afstod han gård 13 i Øster Kippinge, som derpå blev delt mellem 3 nabobønder og dermed reelt nedlagt som selvstændig enhed. Holger afviklede stordriften, men han beholdt sine tillidsposter som skovløber og sognefoged frem til sin død i 1709. Derefter blev gård nr. 2 og ødejord nr. 15 sammenlagt og overtaget af enkedronningens staldkarl Niels Mogensen, der i jordebogen fra 1718 står opført som fæstebonde på en meget stor gård på over 11 td. htk.

Holgers naboer

Jens Hansen på gård 8 og Niels Michelsen på gård 3 forstod også at forøge deres landbrugsjord. Fra 1703 rådede de hver over to gårdbrug og i 1708 byttede de gårde, hvorved Jens Hansen fik samlet gård 7 og gård 8 til et gårdbrug. Det blev efter Holgers død forøget med den huslod på 3 skpr. htk., der ifølge ridefogedens notat tilhørte sognefogedembedet. Ligeledes fik Niels Michelsen samlet gård 3 og 4 til en driftsenhed, hvor sønnen i 1718 så overtog gård nr. 4.

I 1709 tilbød ridefogeden fæstebonden på gård 17 at overtage en stor misrøgtet gård i landsbyen Tårup, hvorefter agerjorden og de øvrige ressourcer blev delt mellem to af de andre gårde i Alstrup.

Hermed var de 22 gårde efter 1709 samlet til 18 reelle gårdbrug, men den årlige skatteligning blev stadig udskrevet for de 22 gårde fra 1682 opmålingen. Da

Falster i 1718 blev omlagt til ryttergods, blev den ny Hovedkriks og Portionsjordebog udarbejdet udenom 1682-opmålingen og omfatter de daværende 1003 bedriftsenheder. Derimod var der nu langt flere huse uden jord. I Alstrup var der i 1682 to huse med jordlodder, i 1718 havde byen 14 huse uden jordlodder.

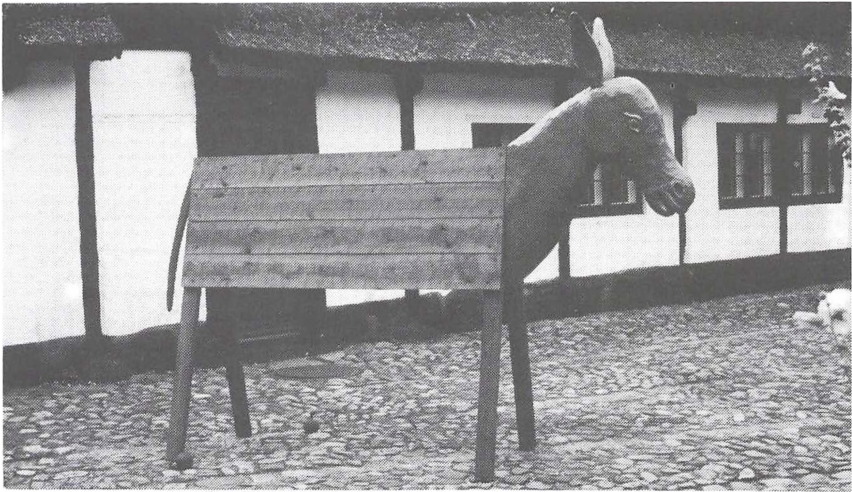
»Saasom ethvert aars Grøde finde sin Afgift«

Bestræbelserne for at genopbygge ødegårdene og sikre, at ødejord atter kom i drift – bl.a. ved at bevilge frihed for de første 3 år med en ødejord (jvf. 1682 forordningen) – kan følges i de årlige Mandtal og Ligning over Kvartals Matrikelskatterne i Nykøbing Amt og i den tilsvarende landgildeligning, der blev udskrevet fra 1690 og frem til 1718. Amtstuens ny politik med den årlige ligning til skat og landgilde gav i de første år et støt stigende indtægts- og udskrivningsgrundlag. Men efter høsten i 1694 påbød Rentekammeret at bønderne også skulle betale hoveripenge. Den nye afgift saboterede det nøje afstemte udskrivningssystem med de 3 sæt ligningsopgørelser, og fra 1695 omfattede regnskaberne atter restancelister.

Hans Ravn havde i notatet fra 1691 påvist, at amtstuen igennem ligningsopgørelserne allerede opkrævede bøndernes samlede afgiftsformåen og skatteevne. Enhver ny afgift måtte derfor opkræves mod et lignende fradrag i skatteregnskabet, og hoveripengene medførte at Hans Ravns kreative regnskabsførelse efter 1695 gik i baglås.

I 1698 udskrev han derfor en liste med udestående restancer som han anbefalede at eftergive; – »for engang at komme ud af de tilvoksende Restancer, som intet er at vente af, saasom ethvert aars Grøde finde sin Afgift.«¹³ Landgilderestancerne fortsatte dog frem til høsten i 1700, hvor Falster oplevede et virkeligt godt høstår.

13. AR. jordebog for 1697-98, antegnelsepost nr. 23

I regnskaberne for de visse indtægter noterer amtskriveren de forskellige retsbøder – herunder de fæstebønder, der blev taget i skovtyverier og dømt til at sidde 3-4 dage i tårnet ved Nykøbing Slot på vand og brød, og hver dag sidde 3-4 timer på træhesten. Hvor mange bønder, der blev taget for skovtyverier afhæng bl. a. af hvor energiske de lokale skovfogeder og -løbere var i tjenesten og hvor meget de turde lægge sig ud med deres naboer og bekendte. Holger Marquorsen i Alstrup var tilsyneladende ikke den mest energiske, i de 23 år han var skovløber skete det kun en enkelt gang at nogle af hans naboer blev taget for skovtyveri – med den dertilhørende fængselsstraf, til gengæld havde han tilsyneladende et godt forhold til sine nabobønder og var da også gennem mange år sognefoged for både Brarup og Kippinge sogne. Foto: Arne Nielsen

Derefter blev forholdene atter stabile, restancerne blev betalt, og afkortningen i skattegrundlaget faldt til et lavt niveau indtil de mange ekstraskatter i krigsårene efter 1709 påny ødelagde amtstuenes bestræbelser på at føre en afbalanceret skatteopkrævning.

Sammenfatning

Landbrugets genrejsning efter Svenskekrigene er et lidt overset emne indenfor faget. Efter 1660 blev landbruget atter retableteret, men det var uden megen opmuntring ovenfra. Statsmagtens uforstående skattepolitik var nok den faktor, der bidrog mest til landboernes fortsatte forarmelse, som først blev overvundet efter 1700.

Samtidig med den udbredte forarmelse blev der gennemført en godsøkonomisk

tilpasningspolitik, hvor en del af øens landbrug blev nedlagt som selvstændige driftsenheder, mens agerjorden blev samlet til nogle større og bedre drifts- og afgiftsenheder.

Amtstuenes tilpasnings- og genopretningspolitik lykkedes stort set, da landbrugsproduktionen fra o. 1700 blev stabiliseret på det næsten optimale niveau. Men den fra en landbrugsøkonomisk synsvinkel vellykkede genopbygningsproces medførte som nævnt også en forøgelse af de økonomiske og sociale distancer i landbosamfundet. I det spil var energiske mænd som Holger Marquorsen, Jens Hansen og Niels Michelsen nogle af vinderne, mens taberne, der mistede deres agerjorder, tit endte nede mellem de mere anonyme husmænd.

Bjarne Weesch

Fra fæstebonde til prioritetsbestyrer

Studier i finansieringen af selvejkøbene i 1800-tallet.

Af cand.mag Paw Stylsvig Jeppesen

Perioden fra midten af 1700-tallet til begyndelsen af vort århundrede er karakteriseret ved fæstevæsenets gradvise afvikling til fordel for selvejet, som blev den altdominerende brugsform på de danske gårde.

De danske bønder oplevede gennem denne periode overgangen fra at have været fæstere på en godsejers gård med alt hvad dette indebar, til at få foden under eget bord, og blive ejere af deres egne bygninger og marker. Samtidig ændrede forholdet mellem godsejer og bonde sig fra et patriarkalsk betonet forhold til at blive et kreditor-debitor forhold. I mange tilfælde afvikledes forholdet imidlertid helt, således at bonden opnåede en total uafhængighed af sin tidligere husbond.

Selvejerkøbene foregik dog ikke jævnt og kontinuerligt gennem denne periode på godt 150 år. Udviklingen var derimod stærkt påvirkelig overfor en række faktorer, så som indgreb fra centraladministrationens side, for den almindelige økonomiske udvikling, for enkeltpersoners initiativer og ikke mindst for de finansieringsmuligheder, der eksisterede op gennem perioden.

Forud for denne periode tilhørte næsten al landbrugsjord godserne, der ejedes af adelige og borgerlige proprietærer samt kronen. Omkring år 1700 var under 3% af bønderne selvejere¹⁾. Det tilsvarende tal i 1835 var 66%²⁾.

I denne artikel skal der gives et bidrag til denne del af landbrugshistorien, idet der vil blive fokuseret på, hvorledes det lykkedes for bønderne at rejse den fornødne kapital til erhvervelse af egen gård.

Det skal bl.a. undersøges, hvem der var gårdmændenes långivere. Var det godsejerne, som eneste kapitalstærke gruppe på landet, eller blev långivningen varetaget af andre grupper, som derved var medvirkende til at bønderne opnåede en større grad af uafhængighed af deres tidligere husbond, godsejeren? I hvor høj grad var det lån fra venner og bekendte og hvornår begynder den institutionaliserede långivning fra pengeinstitutter og kreditforeninger at få betydning for landbrugere?

Udgangspunktet er lokalhistorisk, hvilket konkret vil sige de to midtfynske sogne Gestelev og Vantinge.

Kilderne, som ligger til grund for undersøgelsen, er først og fremmest realregistre til skøde- og panteprotokollerne, hvori samtlige tinglyste lån er opført med låner, långiver, beløb, dato for oprettelse og udslettelse, långiverens sikkerhed og lånets prioritet.

Gestelev

På trods af at de første selvejkøb i moderne forstand fandt sted allerede i 1760'erne, skulle man helt frem til midten

Artiklen er udarbejdet på baggrund af forfatterens specialeafhandling ved Odense Universitet 1991 omhandlende selvejets indførelse i Danmark (Paw Stylsvig Jeppesen: Betydningen af selvejets indførelse. Myte og realitet. (juni 1991)).

1. Henrik Petersen: De danske landbrug (Kbh. 1975).

2. Heraf var ca. 8% arvefæstere. Se Sigurd Jensen: Fra patriarkalisme til pengeøkonomi (1950).

af 1790'erne førend de første gårdmænd i Gestelev blev selvejere.

Godsejer Lüttichau på Nordskov havde i 1796 fået kongelig tilladelse til at bort-sælge bøndergodset, og han havde da allerede solgt og udstykket flere gårde i de følgende år.

Det blev de fjernestliggende gårde, der blev solgt først, hvilket for de indensogns liggende gårde vil sige de gårde, som lå i sognets sydvestlige del, Gestelevlunde. Nordskov hovedgård ligger i den nordlige ende af sognet og ejede på dette tidspunkt langt størstedelen af gårdene i Gestelev sogn.

Den første gård, der blev solgt var Mæegård i Gestelevlunde, der i forbindelse med udskiftningen samme år var blokudskiftet med et tilliggende på 2 tdr. 2 skpr. Gården var noget mindre end de egaliserede³ gårde i Gestelev på 5 tdr. 4 skpr.

Ifølge en jordebog fra Nordskov godsarkiv fra 1803 fremgår det at godset i forbindelse med udskiftningen i 1796 havde frasolgt 13 ejendomme, der i dette tilfælde dækkede over såvel gårde som boelsteder.

I de følgende år frem til århundredeskiftet havde Nordskov afstået endnu et par ejendomme, og i de første år i 1800-tallet blev der frasolgt endnu nogle stykker, således at der efter 1808 kun var 11 fæste-

gårde tilbage i Gestelev. I perioden fra 1796 var der afhændet 14 gårde til selveje.

I samme periode, nemlig 1802-03, frasolgte Fjellebro gods sine 4 gårde i Palleshave ejerlav i den nordlige del af sognet og Boltinggård gods solgte i 1807-08 sine sidste to gårde i Gestelev.

I 1831 blev fæstevæsenet endeligt afviklet i Gestelev, i og med at Nordskov frasolgte de sidste 11 egaliserede gårde til de tidligere fæstere eller disses arvinger.

Vantinge

I Vantinge blev den første selvejer Jens Hansen, da han i 1803 i forbindelse med Nordskovs gods' afvikling af strøgodset købte Torbygård. Torbygård var den eneste bondeejede gård i Vantinge helt frem til 1867.

De øvrige 14 gårde var alle underlagt Gelskov hovedgård, som var en del af grevskabet Muckadell. Herfra havde man i perioden fra 1671 og frem til grundlovens indførelse ikke haft mulighed for uden videre at frasælge bøndergods, da grevskabet i sit egenskab af majorat var udeleligt og usælgeligt⁴. Dette har blandt andet medvirket til, at man skal helt frem til 1917-18, førend disse gårde blev frasolgt, iøvrigt på samme tidspunkt som Muckadell solgte en lang række gårde i andre sogne.

3. Egaliseringer foretoges i perioden 1500-1800 i en lang række landsbyer landet over. Baggrunden for egaliseringerne var ønsket om en rationalisering af godssystemet samt en mere retfærdig fordeling af afgifterne mellem fæstebønderne. Den bestod i en ofte omfattende regulering af landsbyjorden, således at alle bøndergårdene i en landsby fik lige vilkår m.h.t. jordbesiddelse og dermed ensartet grundlag for de forskellige afgiftsydelser, såsom skatter, landgilde, hoveri osv. Se bl.a. Erland Porsmose: De fynske landsbyers historie - i dyrkningsfællesskabets tid (1987) pp.167-180 og Fridlev Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500-1800 (1978) pp. 233-234 .

4. Majoraternes privilegier og begrænsninger var fastsat i loven af 25/5-1671. Her defineres et grevskab, som en hovedgård omfattende mindst et samlet jordtilliggende på i alt 2500 tdr. htk. hovedgårdsjord, fæstegods og tiende hartkorn. Tilsvarende krævedes samlet et jordtilliggende på 1000 tdr. htk. til et baroni og 400 tdr. htk til et stamhus. Den fælles betegnelse for disse tre hovedgårdstyper var »majorater«. Majoraterne skulle i følge ovennævnte lov nedarves udelt til en enkelt person efter bestemte arveregler, som nærmere var angivet i et såkaldt erektionspatent. Arvereglerne kunne variere fra majorat til majorat, men fælles for alle var, at de var udelelige, usælgelige og ulovlige at pantsætte. Disse begrænsninger gjaldt såvel hoved- og avlsgårde, som bøndergodset. I forbindelse med grundloven i 1849 blev det imidlertid vedtaget, at majoraterne efterhånden skulle overgå til fri ejendom med rettigheder til delinger, frasalg og pantsætning, og herefter i princippet have samme vilkår, som de mindre hovedgårde. Med yderligere liberaliseringer i 1851 og 1854 kunne besiddere af majorater uden forud indhentet bevilling fra centraladministrationen frit fra sælge bøndergods til selveje. Se bl.a. Carsten Porskrog Rasmussen m.fl. (red.): Det danske godssystem...s.212ff.

Finansiering af selvejekøb

En væsentlig hindring for selvejets udbredelse i 1700-tallet var bøndernes manglende evne til at foretage den nødvendige opsparing, der var en vigtig forudsætning for investeringen i gården. Det ineffektive bondebrug sammenholdt med de relative høje fæsteafgifter gjorde opsparing umulig. Da regeringen af hensyn til og i respekt for ejendomsretten ikke på dette tidspunkt ville tvinge en fæsteafløsning igennem, valgte man på anden måde dels gennem lovgivningen, og dels gennem en egentlig udlånsvirksomhed at give bønderne en reel mulighed for at overtage ejendomsretten.

Den første officielle udlånsvirksomhed med formål at hjælpe bønderne til selvejekøb var Den kongelige Kreditkasse, der oprettedes i 1786. Bønderne kunne her låne op til 75% af købssummen mod en rentebetaling på 4 %, der dog senere nedsattes til 3 3/8. Lånene blev dog kun ydet efter, at landinspektører grundigt havde gransket gårdens tilstand og vurderet bygninger, jorder, afgrøder og endog landmandens kvalifikationer. Viste den samlede afvejning af disse forhold sig at falde ud til bondens fordel, kunne han mod første prioritet i gården, samt under forpligtigelse til at brandforsikre få bevilget det nødvendige lån.

Kreditkassen fik imidlertid aldrig den helt store betydning for selvejekøbene. Kun i perioden fra 1793-1798 var det mere end et par procent af foreningens samlede udlån, der gik til selvejere og efter 1798 spillede den ikke længere nogen rolle i denne sammenhæng⁵.

Derimod kom Den almindelige Enkekasse fra 1797 til at spille en langt større rolle, da Chr. D. Reventlow kom i dens direktion. Fra tidligere at have anvendt ca. 10 % af sine udlånsmidler til bønder,

satsede enkekassen fra århundredeskiftet næsten alle sin aktiver på selvejet og i 1802, 1803, 1805, 1809 og 1812 gik samtlige lån til selvejerbønder. I Jylland var der 3247 bønder, der optog lån i enkekassen, medens den havde langt mindre betydning på øerne, idet de tilsvarende tal for Sjælland og Fyn kun var 612 og 73⁶.

I 1830'erne var det dog stadig langt det mest almindelige, at långivningen var af privat karakter. Kreditmarkedet med banker, sparekasser og kreditforeninger var endnu meget begrænset. Sparekasserne var kun til indlån, og banker og kreditforeninger eksisterede ikke endnu. Eneste officielle udlånsvirksomhed på dette tidspunkt var Nationalbanken og Husejernes Kreditkasse⁷.

Godsejerlån

I periodens begyndelse var den systematiserede kreditformidling som nævnt endnu ikke etableret. Samtidig var der meget beskedne midler mellem hænderne på bondebefolkningen. Dette bevirkede, at godsejere, der ønskede at frasælge bøndergods ofte var tvunget til at lade en stor del af salgsbeløbet stå og i stedet løbende modtage afdrag og renter på et sælgerpantebrev, der sikrede lånet med første prioritet i gården. I tabel I er der foretaget en oversigt over Nordskovs sælgerprioritet i 1835 i de gårde i Gestelev, der frasolgtes i 1831.

1835 var der stadig seks ud af de elleve gårdmænd, der havde hovedparten af deres gæld til Nordskov. Den samlede gæld androg hele 39 % af den samlede købspris for alle gårdene, og i tre tilfælde var der tale om over 90 % af købsprisen. På fem af gårdene var man fuldstændig »fri af« Nordskov, idet disse gårdmænd kun havde private lån. Allerede i 1832 fik Hans Frederiksen på mat. nr. I a afviklet sin gæld til

5. Fridlev Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund (1978)...s.416.

6. Fridlev Skrubbeltrang (1978)...s.417.

7. Sv. Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark I, 1720-1914 (1976)...s.153.

Matrikel nr.	Købspris (1831)	Sælgerpantebrev (Nordskov) (1835)	Privat lån (1835)
6a + 6b	1625	0	650
7a	1500	0	1200
8a	1350	1350	0
9a	1475	600	0
10a + 10b	1700	1600	0
11	1500	0	1500
12a	1450	0	1100
13a	1400	0	750
14a + 14b	1600	600	500
15a + 15c	1500	1025	0
16a	1250	1200	0
Samlet	16350	6375	5700
% af købspris	100%	39 %	35 %

Tabel 1. Købspris, sælgerpant samt privat lån vedrørende de 11 gårde i Gestelev, der i 1831 blev frasolgt til selveje (rdl).

Nordskov, idet lånet allerede her et år efter selvejkøbet udskiftedes til et privat lån. I løbet af de kommende år fik de øvrige gårdmænd købt sælgerpantebrevet ud, som erstattedes med prioritetslån fra en privat person. I 1845 var der kun to gårde med sælgerpantebrev og i 1850 havde Nordskov intet indestående i nogen gård i Gestelev.

I 1919 da de sidste 14 gårde i Vantinge blev købt til selveje var billedet lige så udtalt, som i Gestelev i 1835. I 8 af de 14 gårde blev der stående et sælgerpantebrev pålydende fra 13000 til 31000 kr.

Som en ganske anden form for lån fra godser skal det nævnes, at der ved flere lejligheder er eksempler på lån optaget fra diverse fideicommis'er, d.v.s. en slags fonde som er testamenteret til varigt underhold for adelige familier. I Gestelev er der flere eksempler på lån optaget hos »Stamhuset Ravnholdt, Nislevgård og Hellerup forbundne fideicommis« samt et enkelt eksempel på lån fra Det grevelige Muckadellske fideicommis«. Denne type lån udgør næsten den samlede lånesum fra godser for perioden efter 1850.

Lån fra private

Nabolån eller sagt i lidt bredere forstand lån fra private, var i periodens begyndelse den eneste betydelige kreditformidling ved siden af de sælgerpantebreve, der ved selvejets oprettelse blev udstedt til den tidligere husbond, godsejeren.

De tinglyste lån blev altid givet som panteobligationer med prioritet i debitorens ejendom. Ofte var det andre bønder i Gestelev eller Vantinge, der ydede lånet, men også skolelæreren, kirkesangeren, sognefogeden, en skræder fra Espe, en gårdbestyrer fra Espe, en købmand samt de to sognes husmænd ses som kreditorer for bønderne. I mange andre tilfælde var det familien, ofte forældrene, der hjalp med et direkte lån. I tilfælde, hvor der var tale om tidligere ejere, lod man ofte et sælgerpantebrev stå i ejendommen. I andre tilfælde var det en bror eller søster eller personer længere ude i familien.

Af tabel 2 ses det, at de private lån i en lang periode fra 1845 til 1890 udgjorde den eneste betydelige kreditgivning form for gårdmændene i Gestelev og Vantinge.

Årstal	Antal gårde i selveje	Priv	Gods	Bank	Sp.k	Kred	Off.
1830	22	4	0	0	0	0	2
1835	33	13	8	0	0	0	2
1840	37	15	5	0	0	0	1
1845	37	22	2	0	0	0	1
1850	37	22	0	0	0	0	2
1855	37	23	0	0	0	0	1
1860	37	19	0	0	0	0	0
1865	37	14	1	0	1	0	0
1870	37	11	3	0	2	0	0
1875	38	17	0	0	2	0	0
1880	38	18	1	0	1	0	0
1885	38	20	1	0	1	0	0
1890	38	22	2	0	1	0	1
1895	38	21	2	0	5	0	1
1900	38	13	2	0	9	0	1
1905	38	14	4	1	9	3	1
1910	38	11	4	1	9	5	0
1915	38	8	4	2	11	9	0
1920	52	14	12	5	16	9	3

Tabel 2. Antal gårde i Gestelev og Vantinge, der havde optaget lån i perioden 1830 – 1920, fordelt på kreditortype.

Men også før og efter denne periode var det det mest almindelige at låne privat. Det skal understreges, at der ikke i dette tilfælde er taget hensyn til de enkelte låns størrelse samt til antallet af lån, men kun til hvor mange gårde, der havde optaget et eller flere lån af de pågældende typer.

Det var som sagt de private lån, der i antal var dominerende gennem hele perioden. Dog ses det, at lån fra godsejere frem til og med 1840 stadig spillede en rolle. Det var primært de 11 gårdejere i Gestelev, der var blevet selvejere i 1831, der stadig skyldte penge til Nordskov. Fra 1845 var disse lån imidlertid så godt som betalt ud, og de private lån udgjorde frem til 1895 den eneste betydelige långivning.

Herefter begyndte sparekasserne for alvor at få betydning for landbrugerne i Gestelev og Vantinge. Ganske vist lå antallet af sparekasselån stadig i en periode under antallet af private lån på samme tid, men derimod var den samlede lånesum fra sparekasserne langt større og dermed af tilsvarende større betydning for landmæn-

denes muligheder for investeringer og nybyggeri. Endelig skal det noteres at kreditforeningerne fra 1905 begyndte at få betydning for de midtfynske bondebrug.

Banklån

Den første private bank, der blev stiftet i Danmark var Fyens Discontokasse i 1846. Bankernes funktion var dog i den første årrække kun at virke for indlån for småspareres kapital, som i stedet for at ligge derhjemme på kistebunden kunne blive betroet banken mod en regelmæssig rentetilskrivning. Samtidig investeredes den opsparede kapital til glæde for det samlede erhvervslivs udvikling.

Bankerne fik ingen nødvendig betydning for landbrugernes investeringsmuligheder. Først i 1905 optog Gestelev-gårdmændene de første banklån. Der var dog kun tale om ret få eksempler, og det vel at bemærke på ret så beskedne lån, som blev taget i Ringe Bank eller Banken for Ringe og omegn«, som den også kaldtes.

Sparekasselån

Den første sparekasse i Danmark stiftedes i 1810 på grevskabet Holsteinborg ved Skælskør. Man lagde ved stiftelsen meget vægt på de muligheder som udlånssiden kunne få for en økonomisk udvikling. I bestemmelserne krævedes det blandt andet at låntageren skulle godtgøre, at han ville anvende lånet til økonomiske indretninger eller til industrianlæg, såsom agerdyrknings eller håndværksredskaber, jordforbedringer ved grøfters gravning eller stenrydning og hegns opførelse, kreaturers anskaffelse og deslige, hvormed han vil være i stand til at høste større gavn af sit brug, eller lettere kunne drive sin profession⁸⁾.

Sparekasserne, der stiftedes i løbet af 1820'erne, ændrede imidlertid fuldstændig karakter, og deres funktion blev næsten udelukkende opsparingen, idet man så sparekasserne som del i et socialt værn mod fattigdom. Med opsparingen havde den økonomisk svage del af befolkningen bedre muligheder for at klare sig igennem nogle økonomisk dårlige år, og samtidig kunne det offentlige måske i samme stund spare lidt fattighjælp.

Senere skiftede sparekasserne igen funktion, og i løbet af 1850'erne udviklede de sig til at udgøre de vigtigste udlånsinstitutter ved siden af Nationalbanken. I perioden fra ca. 1845 til 1870 blev 35-45% af den samlede kreditformidling klarer af sparekasserne. Sparekasserne må for denne periode vedkommende siges at have haft en afgørende betydning for selvejets fremmarch, da en meget stor del af udlånene var prioritetslån⁹⁾.

I Gestelev blev de første sparekasselån optaget efter 1855. Herefter forøgedes sparekassernes betydning år for år og fra århundredeskiftet var det fra sparekasserne gårdmændene fik de fleste lån.

Langt de fleste lån blev optaget i Fåborg spare- og lånekasse, men også andre institutter som Nyborg byes og omegns sparekasse, Svendborg Amts landbosparekasse, Fyns Stifts sparekasse og Vends m.fl. Herreders landbosparekasse havde gode kunder fra Gestelev og Vantage.

Kreditforeningslån

Mange godsejere havde siden 1820'erne ført en offensiv kampagne for at få etableret særlige realkreditinstitutioner ved siden af Nationalbanken og sparekasserne. Ideen havde imidlertid svært ved at finde fodfæste, dels fordi centraladministrationen under enevælden var skeptisk overfor tanken, og dels fordi landejendommene under landbrugskrisen i 1820'erne ikke just var nogen oplagt basis for kreditgivning¹⁰⁾.

Efter enevældens afskaffelse, blev man dog enige om at udvide kreditgivningsmulighederne. Dette skyldtes dels, at borgerskabet ønskede nye opsparingsmuligheder, samtidig med at bondestanden var interesseret i nye lånemuligheder til selvejekøbs finansiering. Man enedes i 1850 om en lov (loven om kreditforeninger), der skulle åbne muligheder for, at låntagere kunne slutte sig sammen og optage billige lån imod en solidarisk hæftelse for det samlede lånebeløb. I praksis blev lånene givet som obligationer, der herefter frit kunne sælges for højeste bud.

Kreditforeningerne havde for låntagerne udover den billige rente, blandt andet den fordel, at man var ude over det direkte og personlige kreditor-debitor forhold, samt at låntageren var sikker på ikke pludseligt på et ubelejligt tidspunkt at få opsagt lånet. For långiveren var den større sikkerhed i kreditforeningerne en afgørende fordel, der sammenholdt med et lettere omsætteligt værdipapir, var af væ-

8. Svend Aage Hansen: Pengevæsen og kredit 1813-1860 (1960)..s.156.

9. Svend Aage Hansen..(1976)..s.156.

10. Svend Aage Hansen...(1976)...s.158.

sentlig betydning for interessen i pengeanbringelse i fast ejendom. Kreditforeningerne betød med andre ord nye og store lånemuligheder for landbrugere og andre med behov for en kapitalindsprøjtning¹¹).

Der er dog ikke noget, der tyder på, at kreditforeningerne i realiteten fik nogen afgørende indflydelse på tempoet i landbrugets selvejekøb. I 1860 var der af gårdmænd kun optaget lån for i alt 18 millioner kr. på landsplan, fordelt på 23-2400 lån, medens der alene i 1850'erne var 7-8000 gårde, der gik over til selveje¹²).

I Gestelev og Vantinge begyndte kreditforeningerne først at spille en rolle i perioden efter århundredskiftet, hvor der bl.a. var tale om nogle enkelte ret store lån til gårdmænd i Vantinge. De kreditforeninger, der først og fremmest fik betydning for de midtfynske gårdmænd, var Fyns Stifts kreditforening og stifternes kreditforening.

Øvrige kreditorer

Der er her tale om en gruppe af højst forskellige typer udlånsvirksomheder. Samlet eller hver for sig kom de som långivere for landbrugere aldrig til at få nogen væsentlig betydning. Lånene herfra udgjorde kun yderst ringe beløb og i lange perioder udgjorde de slet intet. Der skal derfor kun gives en kort præsentation af nogle af gruppens institutioner.

»Højby skolekasse« er den ældste långiver. Den ydede i 1843 et enkelt lån på 800 rdl. til en gård i Gestelev. Den vigtigste i gruppen er Overformynderiets udenbys afdelings almindelige kasse«, der har hjulpet tre gårde med lån i perioden omkring århundredskiftet. De øvrige som kun hver især har ydet et enkelt lån er Sallinge Herreds overformynderi«, A/S Ringe Handelsstandsetablisement«, og endelig »Un-

derstøttelsesforeningen for Skibsredere og Søfarende i Nyborg« !

Udstykning

Med overgangen til selveje kunne bønderne selv råde og disponere over ejendommen, hvilket indebar muligheden for deling og frasalg af parceller. Dette skete da også i rigt omfang, og ofte må udparcelleringen ses i lyset af behovet for finansieringen af selvejekøbet. Det kunne være skovene man valgte at sælge fra eller det kunne være mindre parceller, hvor der eventuelt kunne opføres en ejendom. Køberen har da som oftest været nødsaget til at supplere indtægten med daglejer- eller håndværkerarbejde, da parcellen oftest ikke var stor nok til i sig selv at ernære en familie.

Mange selvejere har haft behov for at finansiere selvejekøbet med frasalg af mindre parceller. Efter år 1800 skulle der dog altid være mindst 2 tdr. hartkorn tilbage på stamparcellen, hvilket i 1819 skærpedes til ca. 4 tdr. htk. Dette betød at det herefter kun var de store gårde, der kunne udparcellere på legal vis. Samtidig var der fra 1819 en undergrænse for de udparcellerede enheders størrelse, der skulle være på mindst 1,5 tdr. boniteret jord, hvilket skulle være en sikring mod helt små brugsstørrelser¹³).

I forordningen af 3. december 1819 forpligtedes en køber af en udstykning sig endvidere til at bebygge gården indenfor de næste to år¹⁴).

I det hele taget var det allerede fra et meget tidligt tidspunkt centraladministrationens hensigt at styre udstykningsforløbet, idet der allerede via en lov fra 1769 blev påbudt, at der ved enhver jorddeling skal medvirke en landinspektør og at rentekammerets godkendelse skal foreligge.

11. Svend Aage Hansen (1976).s.159.

12. Se bl.a. Sv. Hansen (1976).s.159.

13. Hans Jensen: Dansk jordpolitik (1936-1945), bd.2,..s.29.

14. Hans Jensen.. (1936-1945) bd.2,..s.28-29.

Denne godkendelse hvilede på en vurdering af, om der tilbage ved bygningerne var et tilstrækkeligt jord tilliggende til at ernære en gårdmandsfamilie. I det hele taget var centraladministrationen meget påpasselig med at gårdmændene beholdt jord nok ved deres gårde og ikke sank ned under gårdmandsklassen. Samtidig ønskede man en begrænsning af en husmandsklasse, der ikke var i stand til at føre en selvstændig tilværelse, og som der ikke var arbejde nok til¹⁵⁾.

Man var med andre ord fra regeringens side stærkt påvirket af Malthus' teorier¹⁶⁾ om skadevirkningerne af en for kraftig befolkningsvækst i landområderne, og søgte ved hjælp af en stram lovgivning at dæmme op for det. Senere førte man en noget mere liberal lovgivning på området i erkendelse af at man ikke gennem udstykningslovgivningen formåede i nogen væsentlig grad at regulere befolkningsudviklingen¹⁷⁾.

I Gestelev anvendte man da også i høj grad udstykningen som en art finansieringsform af nyindkøbte ejendomme. I forbindelse med selvejkøbene i 1831 var der flere eksempler på denne form for kapitaltilførsel. Et meget udtalt eksempel var Mikkel Jørgensen, der d. 19. september 1831, samme dag han købte mat. nr. 14 fra Nordskov, videresolgte en parcel mat. nr. 14b til sin søsters tilkomne Peter Jensen. Mikkel Jørgensen gjorde i den forbindelse en ganske god forretning, idet han købte gården for 1600 rdl., og samtidig solgte parcellen 14b, der ganske vist var bebygget, for 1000 rdl. Mat.nr.14b udgjorde 1 td.6 skpr. jord, medens den samlede mat. nr. 14 var på 5 tdr. 4 skpr., Jørgensen bibeholdt dermed ca. 3 tdr. 6 skpr. for netto kun 600 rdl.

Tabel 3 viser, at der fra ni af de elleve gårde blev foretaget en udstykning i umiddelbar forlængelse af selvejkøbet. Endvidere viser den at tendensen, som beskrev

Matrikel nr.	Hartkorn (tdr – skpr)	Købspris	Udstykket (tdr – skpr)	Pris
6	5 – 4	1625	1 – 3	900
7	5 – 4	900	1 – 3	450
8	5 – 4	1350	1 – 0	
9	5 – 4	1475	0 – 5	545
			0 – 5	425
10	5 – 4	1700	1 – 4	800
12	5 – 4	1450	0 – 5	400
13	5 – 4	1400	1 – 4	950
14	5 – 4	1600	1 – 6	1000
15	5 – 4	1500	0 – 3	200
			1 – 2	575
I alt	49 – 4	13000	12 – 0	6245
Andel	100 %	100 %	24 %	48 %

Tabel 3. Fortegnelse over udstykningen i 1831 fra de gårde, der i selv samme år blev købt til selveje.

15. Hans Jensen.. (1936-1945) bd.2,..s.28-31.

16. Thomas Malthus var engelsk nationaløkonom. Han udgav en række bøger i slutningen af 1700-tallet og starten af 1800-tallet, hvori han fremlagde sin befolkningsteori, der meget forenklet gik ud på, at befolkningen har en tendens til at vokse stærkere end forsørgelsesmulighederne, hvilket medfører tilbagevendende fattigdom og hungertkatastrofer.

17. Svend Aage Hansen..(1976)..s.125.

vet i eksemplet vedrørende udstykningen fra mat. nr. 14 er generel. Der er i alle tilfælde tale om, at man frasælger mindre parceller til en relativ meget høj pris sammenholdt med købsprisen for den samlede parcel. Samlet bliver der udstykket 24% af jorden fra de nye selvejergårde til en pris der samlet svarer til 48% af den samlede pris for gårdene. Der er med andre ord tale om, at selvejerne sælger de udstykkede lodder videre til dobbelt pris og herved får finansieret næsten halvdelen af gården.

Tabellen viser som nævnt at udstykningen udgjorde en meget stor del af den samlede finansiering, i mange tilfælde i størrelsesordenen 50-75% af den samlede købspris. Denne andel kunne eventuelt have været endnu større, hvis ikke det havde været for 1819-forordningen. Mange af de nye selvejere har lige præcis udstykket så meget, at den tilbageværende hovedparcel udgør omtrent de 4 tdr. htk, som var minimumskravet i følge forordningen. Samtidig er de udstykkede parceller næsten alle på ca. 1,5 tdr. htk, som var minimumsgrænsen for disse.

Endvidere viser tabellen, sammenholdt med tabel 1, der giver en oversigt over lånene i forbindelse med købene i 1831, at bønderne samlet dels ved hjælp af lån og dels ved udstykning har været i stand til at klare hele finansieringen. Der har altså ikke været tale om, at der er hentet nogle penge op fra en eller anden kistebund, eller at der har været foretaget anden form for ikke-tinglyst aktivitet som en forudsætning for en tilvejebringelse af kapitalen. Det har simpelthen ikke været nødvendigt. I mange tilfælde ses det endda, at kapitaltilførslen fra lån og udstykning har overgået købsprisen, og det har derfor i slige tilfælde ved siden af handlen umiddelbart været muligt at foretage andre investeringer til produktionen.¹⁸⁾

Ovenstående var en gennemgang af de umiddelbare udstykninger efter selvejekøbene. Udstykningerne er imidlertid ikke standset med dette, men fortsat når kapitalbehov eller familiemæssige forhold, så som arvedeling har påkrævet det. Eksempelvis blev der allerede i 1834 frasolgt en stor parcel fra 15a. Det skal dog understreges, at der ikke siden er foretaget udstykninger i samme hast, som umiddelbart efter selvejekøbene.

Sammenfatning

Finansieringen af selvejekøbene var fordelt på en række forskellige områder, og det lokale herredømme, godsejeren i tidligere tider besad, blev ikke overtaget af enkeltpersoner eller enkelte institutioner. Der var så langt fra tale om en monopolisering af den for selvejeren så afgørende lånevirkksomhed.

Bondebruget i første halvdel af 1800-tallet levned ikke megen mulighed for opsparing. Dertil var dels høstudbyttet for lavt og fæsteafgifterne for høje. Bonden var derfor, såfremt han ville være selvejer, nødt til at finde kreditorer, der kunne være behjælpelige med finansieringen.

På samme måde var godsejere, der ønskede at sælge bøndergods fra, ofte nødt til at lade en del af købssummen stå tilbage i ejendommen i form af et sælgerpantebrev.

I store dele af 1800-tallet har den mest almindelige finansieringsform været lån fra naboer, familie eller andre private personer. Man har øjensynligt søgt at finde, hvad der var muligt på denne måde, og det resterende har man måtte udstede et sælgerpantebrev på.

Fra midten af 1800-tallet udvikledes der en række kreditinstitutioner, banker, sparekasser og kreditforeninger. Der går imidlertid længe inden bønderne i Gestelev og

18. I 1831 var dette tilfældet på mat.nr. 7, 9, 10, 13, og 15 i Gestelev.

Udparcelleringen af selvejergårdene betød oprettelsen af mange husmands- og boelsteder, som her i Gæstelvev. Foto: Ringe lokalhistoriske Arkiv.

Vantinge for alvor begynder at bruge de institutionaliserede långivere. Sparekasserne vinder dog langsomt frem i sidste halvdel af det nittende århundrede, og er ved århundredeskiftet af afgørende betydning for långivningen i de to midtfynske sogne. Kreditforeningerne får først betydning efter århundredeskiftet, medens bankernes betydning som kreditor frem til 1920 ikke spiller nogen væsentlig rolle.

Udstykningen blev ved siden af lånene afgørende for gårdmændenes finansiering af selvejkøbene. Da bønderne kun har haft beskedne kontante midler, må man se udstykningen af parceller som en nødvendig forudsætning for selvejkøbene. Indtægten i forbindelse med frasalg af parcel-

ler har da også i forbindelse med selvejkøbene i Gæstelvev i 1831 haft en overordentlig stor betydning. I mange tilfælde har denne indtægt kunne dække over halvdelen af den samlede udgift ved købet af ejendommen.

Perspektivering

Siden 1769 havde man fra centralmagtens side på forskellig vis søgt at lempe forholdene for selvejkøb. Man skulle dog helt frem til begyndelsen af vort århundrede før man indførte tvang på området. Overgangen til selveje gennemførtes på landsplan over en periode på 150 år, startende i 1760'erne med krongodssalgene og af-

Selvejergårdmand Mads Hansen og hustru med børnene Hans Frederik og Trine, samt i baggrunden en karl og en pige. Mads Hansen var selvejer på Haygaard, Matrikelnummer 17a i Gestelev fra 1858 til 1909.

Foto: Ringe lokalhistoriske Arkiv

sluttedes med tvangsaflysningen i 1919. Der var store lokale og regionale forskelle på den måde og det tempo selvejet udvikledes i. De to sogne, som udgjorde grundlaget for denne undersøgelse ligger i hver sin ende af denne udvikling. I Gestelev havde man en relativ tidlig overgang til selveje, medens man i Vantinge skulle helt frem til tvangsaflysningen i 1919 førend fæstevæsenet afvikledes for størsteparten af gårdmændenes vedkommende.

Med den gradvise overgang til selveje fulgte udviklingen af den institutionaliserede långivning i form af sparekasser, banker og kreditforeninger, som var medvirkende til at gårdmændene gradvist gjorde sig uafhængige af deres tidligere husbond.

Undersøgelsen her giver et indtryk af denne udvikling i to midtjyske sogne, en udvikling, der til trods for de to sognes store ensartethed, forløb meget uens. Det samme billede ville ganske givet gøre sig gældende, dersom man undersøgte andre sogne med samme forudsætninger. Det var på trods af centralmagtens intentioner og forskellige former for støtte til selvejets indførelse dog snarere lokale forhold, økonomiske konjunkturer og udviklingen i finansieringsmulighederne end den generelle lovgivning på området, der var afgørende for selvejets udvikling i Danmark.

Paw Stylsvig Jeppesen

Bornholmerens husmandslov

I 1872 vedtog Rigsdagen en husmandslov som har fået en velfortjent plads i eftertidens historieskrivning, derimod er lovens ophavsmand blevet ignoreret.

Af cand. polit. Tove M. Kristensen

Den 11. dec. 1871 skete der noget epokegørende i Rigsdagens folketing; en begivenhed, eftertiden mere eller mindre bevidst har ladet hvile i glæmsel. Den dag fremsatte et af tingets menige medlemmer – under anden behandlingen af finanslovsforslaget for finansåret 1872-73 – syv ændringsforslag, hvis hovedformål var at virke som modvægt mod den fremstormende socialisme. Det er denne fremstættelse og den efterfølgende debat samt det forbavsende ved, at der alt andet lige blev et flertal for et af forslagene, nemlig: »Til Præmie for ypperlig Dyrkning af Huslodder 10.000 Rd.«, der skal analyseres i det efterfølgende. Det er ikke tanken at foretage en socialhistorisk analyse, spørgsmålet hører snarere hjemme i et landbohistorisk problemkreds, da husmandsklassen talmæssigt set var den største gruppe inden for datidens landbosamfund. Netop i 1870'ernes begyndelse drøftedes denne klasses økonomiske- og sociale forhold livligt i landmændenes kreds.

For dets samhörighed med landbohistorien taler også den omstændighed, at ændringsforslagene blev stillet i forbindelse med behandlingen af landbrugsområdet under indenrigsministeriets ressort.

Husmændenes sociale nedtur og de tidligere støtteordninger

Husmændenes og landarbejdernes fremkomst som samfundets fattige – uden udsigt til en bedre tilværelse – er et langt stykke af vejen en konsekvens af stigningen

i befolkningstallet og landboreformernes bivirkninger. Således fremhæver landbohistorikeren Fridlev Skrubbeltrang i »Den danske Husmand« fra 1952, at husmændene før opløsningen af fællesskabet havde græsningsrettigheder på overdrevet, ligesom de havde flere friheder end de stavnsbundne gårdmænd og tjenestekarlene. Det vil sige, at husmændene kunne søge arbejde på naboherrgården, hvis forholdene der var bedre.¹ Men som nævnt blev husmændene og landarbejderne mere og mere den fattige og undertrykte ekstra arbejdskraft, som hverken herregårdene eller gårdmændene kunne undvære. Derfor betød deres betrykte stilling, at de var nødsaget til at tage løst arbejde i arbejdskraftintensive perioder for landbruget.

Op igennem det 19. århundrede udvikledes klasseforskellene mellem gårdmænd og husmænd, og i begyndelsen af 1870'erne var den sociale nød for den største del af de jordløse husmænd og landarbejderne tæt ved eller under sultegrænsen. De der var i besiddelse af en mindre jordlod, eller havde håndværk som bibeskæftigelse havde bedre chancer. Disse forhold sammenholdt med godsejernes interesse i en rimelig stor arbejdskraftreserve gjorde, at der så småt opstod interesse for de små landbrugere.

Men det præmieringssystem, som i 1871 blev foreslået på finansloven, stod ikke fremmed for husmændene eller den øvrige befolkning. Tværtimod kunne denne form for statsstøtte til landbruget føres tilbage til enevældens tid. Det nye var bare, at der ikke tidligere var givet direkte støtte til

1. Fridlev Skrubbeltrang: Den danske Husmand I-II Kbh. 1952, 1954.

husmændene – men dog indirekte, idet både det halvofficielle landhusholdningsselskab og mange lokale landboforeninger havde uddelt mindre præmier. Således havde Landhusholdningsselskabet i 1801 besluttet at præmiere husmænd, der ved flid og pålidelighed dyrkede deres jord på en sådan måde, at de var i stand til at forsørge deres familie ved eget brug. I perioden 1806-14 opnåede en del husmænd guldmedalje eller sølvbæger for fremragende dyrkning af deres små lodder. Og i 1820'erne prøvede Landhusholdningsselskabet at hjælpe husmændene ved bl.a. at uddøle lette plove. Aktiviteterne var fortløbende. I 1840'erne arbejdede man f. eks. på at få husmændene til at pløje med køer i stedet for at leje heste hos bønderne. Godt nok blev der efter husdyrloven i 1852 sikret mulighed for statsstøtte til præmiering af husdyr – administreret gennem landboforeningerne – men det var snarere undtagelsen end reglen, at det var husmænd, der fik tildelt disse præmier. Det særlige ved loven af 1872 var derfor, at det her var første gang, at staten kom ind med direkte målrettet statsstøtte til husmændene.

Forskningen og Lucianus Kofod

De historikere, der har beskæftiget sig med loven »Til Præmie for ypperlig Dyrkning af Huslodder« fremhæver alle den store betydning denne lov fik for husmændene, men kun få omtaler forslagsstilleren i forbindelse hermed. Derimod bliver han nævnt på grund af formandskabet i »Dansk Arbejdersamfund«.

I 1926-27² skrev P. Munch, at »allerede fra 1872 begyndte man at yde Statsstøtte til Præmiering af de bedst drevne Husmandsbrug«. Her nævner P. Munch ikke forslagsstilleren ved navn, men i forbindelse med afsnittet om »Arbejdsforhold i halvfjerdsenerne« skriver han: »I 1871 fik dernæst den ivrige og velmenende Folketingsmand Lucianus Kofod³ stiftet »Dansk Arbejdersamfund«.« Jens Boel er i 1985⁴ opmærksom på, at der eksisterede en folketingsmand, som var initiativtager til en antisocialistisk forening. Han er sig også vigtigheden af præmielovgivning til husmænd bevidst. Claus Bjørn fremhæver 1872-statsstøtten i 1988⁵ i forbindelse med beskrivelsen af landboforeningernes opgaver ved fremhjelpling af husmandsbrug, og påpeger at dette væsentligst skete ved præmiering af veldyrkede huslodder.

I et arbejde fra 1967⁶ nævner Einar Cohn Kofods ændringsforslag til finansloven. At kun »Præmiering af huslodder« bliver vedtaget, udlægger Cohn ikke som uvilje mod de øvrige forslag, årsagen, mener han, var, at den slags forslag burde stilles af regeringen. Albert Olsen⁷ mente derimod, at grunden til uviljen mod Kofod skulle findes netop i, at han rejste arbejderspørgsmålet under indtryk af den socialistiske arbejderbevægelses opkomst. En tilsvarende holdning giver Fridlev Skrubbeltrang udtryk for, dog mere afdæmpet. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at Skrubbeltrang bruger en hel del mere tid på at fremhæve Venstres forslag til trediebehandlingen, hvor Christen Berg⁸ og Thomas Nielsen⁹ som et mindre-

2. Povl Engelstoft, H.P. Hanssen og P. Munch: »Det danske folk under den fri forfatning«, Det danske Folks Historie bd. VII, København 1926-27, s. 381. Gengivet på samme måde i Schultz Danmarkshistorie, bd. V, København 1942, s. 554. og s. 405 og s. 582.

3. (1829-1904), Bornholms Amts 1. kreds.

4. Jens Boel: »Husmænd og landarbejdere i Danmark ca. 1848-1875«, Odense 1985.

5. Claus Bjørn: »Det danske landbrugs historie 1810-1914«, Odense 1988

6. Einar Cohn: »Økonomi og Politik i Danmark 1848 1875« (København 1967) s. 143.

7. Albert Olsen: »Den danske Rigsdag 1849-1949«, Kbh. 1953.

8. (1829-91), Vejle Amts 2. kreds.

9. (1838-95), Vejle Amts 3. kreds. Uddannet 1860 ved Jelling Seminarium. Tilknyttet Det forenede Venstre.

tal fremsatte forslag om, hvordan det til- delte beløb skulle forvaltes.

Albert Olsen gør opmærksom på, at Venstre året efter Kofods første aktion tog hans planer op og udgav dem som deres egne. Venstre behøver nu ikke at have stjålet ideen fra Kofod, for som det senere vil fremgå, var både Berg og Th. Nielsen inde på tilsvarende tanker, før Kofod fremkom med forslaget i 1871. Men den kendsgerning gør Venstres verbale modstand mod ændringsforslagene under finanslovsdebatten i 1871-72 endnu mere besynderlig.

Det politiske situationsbillede i Folketinget

Selvom Det forenede Venstre var dannet som parti i 1870-72, kan det ikke sammen- lignedes med vore dages politiske partier. Det politiske billede var mere præget af grupperinger. Allerede i efteråret 1877 begyndte splittelsen da også. Med støtte fra næsten 30 meningsfæller fortsatte Berg i Folketingets Venstre den uforsonlige holdning overfor regeringen, hvorimod højskoleforstander F. Bojsen af Rødkilde¹⁰ og hans støtter i Moderate Venstre førte en mere forhandlingsvenlig linje¹¹.

Efter valget 22. sept. 1869 havde ven- strepartierne den reelle magt i Folketinget med 49 mandater. Den Nationalliberale gruppe talte 15 og Mellempartiet ca. 25. I 1872 havde Folketinget følgende politisk fordeling: Det forenede Venstre 53, Bjørn- bakkerne 5, Nationalliberale 15, Mellempartiet 19 og Højre opsamlede de reste- rende af de ialt 102 folketingsmedlem- mer.¹²

Finanslovsdebatten i 1869-70

Præmielovgivningen til fordel for husmæn- dene fra og med 1872 betegnede et nybrud af stor betydning. Temaet blev anslået den 7. dec. 1869 under førstebehandlingen af finanslovsforslaget¹³ for 1870-71, hvor Berg bl. a. fremkom med en opfordring til Folketinget om at tage ideen om mere ledig jord til landbruget op til overvejelse. Endvi- dere henledte han opmærksomheden på, at staten gav støtte til præmiering af husdyr- avlens fremme, til hingstpræmie osv. Efter Bergs mening kunne landboforeningerne – som på dette tidspunkt var domineret af stordriften – selv udrede præmiebeløbene. De sparede midler kunne så anvendes som præmie til »vindskibelige Huusmænd, der dyr- kede deres smaa Lodder fortrinligt«. Efter Bergs opfattelse, kunne husmændene her- ved sørge bedre for familiens underhold uden at tage daglejerarbejde.

Under andenbehandlingen af finans- lovsdebatten den 17. febr. 1870 fremkom Kofod med nogle betragtninger på linje med Berg om, at stamstutteriet var for storbønder og som sådan ikke havde ind- flydelse på den brede hesteavl. Det kunne derfor næppe være en statsopgave. I 1870 delte han altså holdning med Berg og de andre »venstremænd«.

Finanslovsdebatten for finansåret 1872-73

Under førstebehandlingen af finansloven for finansåret 1872-73 fremkom Th. Niel- sen den 10. okt. 1871 med disse bemærk- ninger, at det for ham var en selvfølge, at der som sædvanlig var afsat tilskud til hus-

10. Frederik Engelhart Bojsen (kaldet Frede) (1841-1926), Theolog og højskolemand, Bojsen var fra barndoms- hjemmet gennemsyret af den grundtvigsk-folkelige livsopfattelse. 1866 bekostede han opførelsen af Rødkilde Højskole og var dets første leder.

11. Dybdahl, Vagn: »Danmarks Historie« bd. 12, Politikens Forlag 1971, p. 142.

12. Venstre i 100 år af Hans Lund m. fl. Venstres Landsorganisation 1970. bd. I, p. 27 – 34.

13. Ifølge 1866-grundlovens §§ 48-50 påhviler det regeringen ved hver ordentlig rigsdagssamling straks at fremsætte forslag til finanslov for det følgende finansår. Finansloven indeholder et overslag over statens indtægter og udgifter. Under behandlingerne af finansloven fremkommer folketingsmedlemmerne med deres meninger både med hensyn til hvilke områder, der bør støttes, og hvor der kan indskrænkes.

Kristiansborg, foto fra 1873-75.

Som antydtes i teksten, var det ikke den store saglighed, der prægede Venstres arbejde i Folketinget i begyndelsen af 1870'erne. Man fristes til at mene, at de magre resultater kun kan tilskrives Bergs indædte kamp for parlamentarismen. En kampagne, der udviklede sig til en kamp mod lovgivningsarbejdet, kort sagt alt skulle visne i regeringens hænder. Bergs opfattelse af, at det folkevalgte, politiske flertal også skulle danne regering, havde engelsk forbillede. Dog stod der intet om parlamentarisme hverken i 1849- eller 1866- grundloven. Så kongen var i sin gode ret til at vælge regering efter egen smag. Således var regeringen indtil 1901 fra Højre til trods for Venstres flertal i Folketinget. (Det Kongelige Biblioteks Billedsamling)

dyravlens fremme og til landvæsenet i almindelighed. Men ligesom C. Berg to år tidligere mente Th. Nielsen, at hvis staten havde penge til hingstepræmier, burde den også begynde at tænke på en eller anden form for hjælp til husmænd f. eks. ved brug af præmier.

Den 11. dec. 1871, hvor Kofod under andenbehandlingen af finansloven fremkom med ændringsforslagene, var der altså to venstremænd, der i Folketinget havde udtalt, at der burde ydes en eller anden form for hjælp. Th. Nielsen havde endda henledt opmærksomheden på præmiesystemet som middel.

Kofod fremsatte følgende syv ændringsforslag¹⁴:

- 1) Til præmie for ypperlig dyrkning (især spadedyrkning) af huslodder 10.000 Rd.
 - 2) Til hedeplantning i almindelighed (skovplantning, læplantninger og planteskoler) 10.000 Rd.
 - 3) Til fremme af engvandsanlæg i Jyllands hedeegne 3.000 Rd.
 - 4) Understøttelse til husmænd, som for egen regning udfører enganlægsarbejder – eller vandafledninger 4.000 Rd.
 - 5) Til understøttelse ved mergelundersøgelser paa Jyllands heder 500 Rd.
 - 6) Til hædersløn for husflid og kvindelig hushold 10.000 Rd.
 - 7) Hædersløn til tyender for lang og god tjeneste 10.000 Rd.
- Som det kan ses var alle forslagene ud-

14. Rigsdagstidende 1871-72, sp. 2339-2342

Artilleriløjtnant og blodudgiver Lucianus Kofod (1829-1904), foto fra 1865-70.

Kofod voksede op på Bornholm under fattige kår og det kom til at præge ham. Under begge de Slevigske konflikter var han frivillig i aktiv krigstjeneste. I 1853 tog han skolelærereksamen og i 1856 oprettede han en højskole i Aakirkeby. Ugebladet »Danebrog« var han udgiver af i 1862-63 og i 1869-70 af »Hejmdal«. Formandskabet for »Dansk Arbejdersamfund« bestred han i tiåret 1871-81, derudover var han aktiv i en lang række foreninger. I 1871 forfattede han »Bornholms Drapa« en slags nationalsang for øen. Kofod kom i Folketinget første gang 1858, opstillede ikke i 1864, og var igen medlem 1869-81. Han sluttede sig først til »De Uafhængige«, og stemte oftest sammen med bondevennerne. Derefter gik vejen over det Nationale Venstre og 1870-74 skulle han ifølge Biografisk Leksikon (1888) havde været national løsgænger, men han kaldte sig selv for højremand ved andenbehandlingen i 1871. Det gik ham på samme måde som en del andre folketingsmænd på den tid, at de »af Uvilje mod Det forenede Venstres Færd mere og mere gik over til Højre«. (Dansk Biografisk Leksikon 1888, s.340-41)(Det Kgl. Biblioteks Billedsamling)

sprunget af samme ånd. Det var den fattigste del af befolkningen, der skulle styrkes.

Kofod indledte sin forelæggelse med følgende overvejelser:

»Grundtanken i dem er nemlig den, gien-nem Opmuntring til Værdi frembringende Arbejde at gavne Arbejderne og dermed tillige Samfundet, ... jeg mener, at Lovgivningsmagten, saa vist som det er, at der er Trang til at gjøre alt Muligt, hvad der bør og kan gjøres til Forbedring af Arbejdernes Kaar, saa vist ogsaa bør gjøre det. Viser det sig, at det er umuligt at gjøre Noget ad den Vei, spærres jo nemlig Udsigten til at komme frem, og da tiltager maaske Tilbøieligheden til at komme uden Loven. ... at man ved at imødekomme denne Arbejderbevægelses billige Krav afvæbner de ubillige. ... skal jeg ikke her videre indledningsvis dvæle ved den Grundtanke, der gaar igiennem mine Forslag, men udtale, at de, som man vil se, aldeles ikke gaa ud paa at give Noget, der ligner en Understøttelse til Personer eller til nogle Samfundsklasser. ... Nei, jeg har kun foreslaaet nogle Summer,

som skulle have den Egenskab – ... – at fremkalde Arbejder, der ere til Gavn for Samfundet;«

Man kan selvsagt ikke se bort fra socialistforskrækkelsen som motiv, men det vækstøkonomiske element i Kofods indlæg bør absolut også bemærkes.

Ved præsentationen af ændringsforslag nr. I kom Kofod, som argumentation for præmiesystemets styrke, med en sammenligning med situationen førhen, hvor det var gårdbrugerne, der ved hjælp af store summer til præmieopløining fik lyst til og øvelse i at dyrke jorden på den rigtige måde. Som et andet eksempel henviste Kofod til Ugeskrift for Landmænd, der omtalte en konkurrence, Fyens Stifts patriotiske Selskab havde været initiativtager til. Her havde 40 husmænd fra Odense deltaget. Præmieerne blev givet til husmænd, der dyrkede deres jord ved hjælp af spade eller brug af køer som trækdyr. Ifølge Kofod havde det medført, at en husmand med 9 skæpper jord ikke høstede under 20 fold

Skoleforstander Christen Berg (1829-91), foto fra ca. 1870.

Kendt for sin kamp for parlamentarisme, finanslovsnægtelse og som agitator mod højre regeringerne, i den forbindelse bl. a. som bladudgiver af *De Bergske Blade*.

hvede, og at husmanden i 1871 havde høstet 32 fold havre. Videre gjorde Kofod opmærksom på, at også Landhusholdnings-selskabet og enkelte store »Jorddrotter« i de sidste år havde uddelt præmier til husmænd for ypperlig dyrkning.¹⁵ Kofod fremhævede, at nu måtte også Folketinget gå aktivt ind i udviklingen, så enhver plet af den danske jord kunne blive så værdi-frembringende som mulig. Det ville være til gavn for både stat og kommune, at husmændene kunne klare sig selv.

Debatten om huslodderpræmieringen

Det var skik og brug, at ændringsforslag til

finansloven blev stillet enten af hele finansudvalget eller af forskellige mindre- eller flertal deri. Ændringsforslagene blev derefter fremlagt for Folketinget af finansudvalgets formand.

Det kunne også være indenrigsministeren, som henvendte sig til finansudvalget med et andragende, som så blev behandlet. Derfor var det noget helt usædvanligt, der hændte den 11. dec. 1871, da et menigt folketingsmedlem, der ikke engang var medlem af finansudvalget, fremkom med ændringsforslag.

Inden forslagene var kommet til behandling, fremsatte Sylvester Jørgensen¹⁶ underændringsforslag til de seks sidste om nedsættelse af beløbsstørrelserne. Sylvester Jørgensens argumentation gik ud på, at forslagene gennemførelse kunne være afhængig af statsudgifternes størrelse, og at det vigtigste var, princippernes fastslåelse som en del af finansloven. Inden afstemningen trak Kofod de to sidste forslag tilbage, men til trods for disse politiske manøvrer både fra Kofods og Sylvester Jørgensens side blev begges forslag nedstemt.

Ordføreren for finansudvalget N.C. Frederiksen¹⁷ var betænkelig ved, at Kofod som enkeltperson havde fremsat disse forslag. Efter Frederiksens opfattelse skulle forslagene være kommet via regeringen, eller også skulle de være sendt noget tid-

15. Spørgsmålet var som allerede nævnt oppe i tiden. I *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1874-3 skrev Frederik Christian Krebs (1814-81), læge og socialøkonom, tre artikler om »Vore Landboforhold« – »et Tilbageblik og Fremblik, med særlig Hensyn til Markarbejderens Kaar og Stilling for Tiden.« Han kom frem til følgende afslutning på sin gennemgang: »Det maa vistnok staa klart for Enhver, at Arbejderklassens Stilling paa Landet vilde vinde i alle Retninger: I. Naar Husmænd, der ere i Besiddelse af tilstrækkeligt Jordareal, gjorde denne Jords Drift til deres Levevej, i Stedet for som nu at forsømme deres Jord og gaa Daglejerklassen i Vejen paa Arbejdsmarked«. pp. 39-83.

16. (1821-81), Ringkøbing Amts I. kreds. Gårdejer af Husted i Hanning.

17. (1840-1905), nationaløkonomisk professor og den første formand for Nationaløkonomisk Forening. Leder af Mellempartiet.

ligere til finansudvalget, så de kunne være behandlet her. Denne betænkelighed delte indenrigsminister, kammerherre Christian Andreas Fonnesbech ikke. Han var tværtimod meget glad for forslagene.

Bortset fra sine betænkeligheder ved proceduren var Frederiksen positiv stemt. Som Kofod mente han, at det var en umådelig vigtig sag, som ville gavne hele samfundet. Som Frederiksen så det, var det vigtigt at få fastslået, at udbetalingen foregik gennem landboforeningerne, hvilket faldt i tråd med Kofods egen opfattelse. Kofod havde nemlig under fremlæggelsen af lovforslaget nævnt, at det for ham var indlysende, at udelingsvejen for præmierne skulle gå gennem landboforeningerne, Landhusholdningsselskabet og Fyens Stifts patriotiske Selskab.

Berg havde i sit indlæg spurgt indenrigsminister Fonnesbech, hvorfor han ikke selv var fremkommet med disse forslag, når han gik så varmt ind for dem. Hertil svarede ministeren, at det ikke var faldet ham ind, da han erindrede, hvordan der hvert år var blevet rejst indsigelser mod det beløb, der var ønsket af Det danske Hedeselskab. Endelig tilsluttede indenrigsministeren sig den opfattelse, at de nye præmier selvfølgelig skulle formidles på samme måde som alle andre bevillinger i landøkonomisk tjeneste, nemlig gennem landboforeningerne.

Til Kofods forslag havde Berg kun den bemærkning, at han sympatiserede med enkelte af ændringsforslagene – navnlig det første. Ud fra Bergs indlæg har man svært ved at forestille sig, at indholdet var næsten identisk med Bergs egen formulering den 7. dec. 1869. Derudover var Bergs indlæg så personligt, at formanden brød ind med en bemærkning om, at det ikke var Kofod, der var til debat, men hans forslag.

Berg og Th. Nielsen undlod at stemme ved anden behandling, men inden da havde de formået at få oppisket en negativ stemning, som det ses af følgende indlæg:

Søren Nielsen Kjær, som på dette tidspunkt hørte med til Det forenede Venstre, fremkom med et meget langt indlæg, som alene have til hensigt at mistænkeliggøre Kofod og Sylvester Jørgensens motiver. Tilsvarende var Christen Pedersens holdning den, at forslagene kunne virke tiltalende ud fra en overfladisk betragtning, men da grundtanken heri var at forbedre arbejderne kår, kunne han ikke se, hvordan et så lille beløb kunne gavne 140.000 husmænd. Præmiesystemet kunne efter hans mening slet ikke bruges.

Af andre nok så seriøse indlæg skal fremhæves H. Albretsen, der selv var husmand. Han mente ligesom lærer Anton Marinus Povlsen¹⁸, at udtrykket »især spædedyrkning« kunne udelades, da pløjning ved hjælp af køer ikke skulle forhindre deltagelse i præmieansøgningen. Med hensyn til statsstøttens kontante formidling var Chr. P. Aaberg enig i at lade præmierne uddele gennem landboorganisationerne, da disse selskaber allerede havde forsøgt at sætte noget lignende igang. Aaberg var i det hele taget positiv over for Kofods forslag.

For H.C.D. Müller var det helt klart princippet i forslagene, der var det essentielle, hvorfor han mente, at der skulle stemmes for forslagene. G. H. Winther¹⁹ ville stemme imod forslagene ved 2. behandling, men ventede at se dem i en anden form til 3. behandling.

I sit andet indlæg fremkom Kofod med en økonomisk udredning af, hvordan markedskræfterne på arbejdsmarkedet ville reagere, når de fremsatte forslag havde fået den fulde gennemslagskraft:

»at naar vi sætter Husmænd med lidt Jord

18. (1835-72), Randers Amts 3. kreds. Lærereksamen fra Jelling Seminarium 1858. Gift med J.A. Hansens datter, kom i strid med Det forenede Venstres ledere i 1870. J.A. Hansen var med til at forhindre hans genvalg i 1872.

19. Aarhus Amts 1. kreds. Dr. phil. af København. Leder af bjørnbakkerne.

... i Stand til at leve af deres Lod, saa følger dermed, at der bliver færre Arbeidskræfter paa Landet, Arbejdslønnen vil altsaa stige, og her ere vi ved Bylden. Naar Arbejdslønnen stiger, og Arbejdsforholdene i det Hele bliver bedre paa Landet, da ville Arbejderne fra Landet ikke ty til Kjøbstæderne og trykke Arbejdspriserne ned paa Markedet der, og Priserne ville altsaa for den almindelige Arbejder ogsaa blive større i Kjøbstæderne.«

Kofod kom ogsaa gang på gang tilbage til socialistproblemet, nemlig at arbejdernes løn måtte hæves, så de ikke følte sig tiltrukket af denne bevægelse, som efter hans opfattelse »hyldede det omtalte Enten – Eller – enten med Loven eller uden Loven«. Han fremhævede, at der i forvejen blev givet statstilskud til de velstillede. Som eksempel nævnte han 18.600 Rd. til husdyravlens fremme og 7.000 Rd. til landvæsenet. Til slut konkluderede han, at disse foranstaltninger netop ikke kom de fattigste husmænd til gavn.

Indlægget blev afrundet med følgende salut til den bergske fløj:

»Men jeg vil haabe, at der er en Magt, som staar over Partihensynet, at der er et Hensyn, der gaar foran dette, og det er Hensynet ikke alene til almenvellet, men ogsaa Hensynet til vore Medborgeres Vel, og jeg tror, at dette er et Hensyn, der først og fremmest maa tages. Disse vore mindre heldig stillede Medborgere trænge til al den Understøttelse, der kan bestaa med en fornuftig Statshusholdning.«

Denne lidet skjulte kritik reagerede Th. Nielsen prompte på ved at fremhæve det fornærmende i, at Kofod havde antydnet, at nogle skulle tage hensyn til partihøvdingerne frem for hensynet til det almene vel.

Når man betænker, at lovforslaget dækker både Th. Niensens mening under l. behandling 10. okt. 1871 og Bergs den 7. dec. 1869, er det påfaldende, at begge den 13. dec. 1871 undlod at stemme. Det må være udtryk for, at partipolitisk taktik gik forud for saglige hensyn.

Forslaget blev vedtaget med 59 stemmer mod 26. Blandt nej-stemmerne var Kjær, Pedersen, Winther og Bojsen, og blandt de der stemte ja var Kofod, Sylvester Jørgensen, Frederiksen, Fønnesbech, Albretsen, Povlsen, Aaberg og Müller.

Ved 3. behandling i Folketinget var det store stridspunkt, som fremhævet af Skrubbeltrang, hvordan de bevilgede penge til præmiering af husmænd skulle komme de rette til gode. Skulle det ske gennem kommunalråd, eller som det hidtil havde været skik, gennem Landhusholdningsselskabet og landboforeningerne. Der var flertal for det sidste.

Endelig blev ordene »(især Spadedyrkning)« fjernet fra forslaget, som derefter blev vedtaget enstemmigt.

Offentligt tilskud

I årene fra 1872-73 til 1884-85 lå statstilskuddet til landboorganisationernes præmieuddeling til ypperlig dyrkning af huslodder uændret på 10.000 rd. = 20.000 kr. Herefter forsøgte indenrigsminister Erik Skeel²⁰ ved finanslovsforslaget for finansåret 1884-85 at øge beløbet med 3.000 kr., som skulle bruges til dækning af udgifter ved fremstilling af en årsberetning i Landhusholdningsselskabets regi. Forøgelsen blev afvist af folketingets flertal. I de følgende år var posten for finansårene 1885-86 og 1886-87 hævet til 25.000 kr. Derefter var beløbsstørrelsen igen på 20.000 kr. frem til 1890-91, hvor selve statstilskuddet »Til præmie for ypperlig dyrkning af huslodder« var på 28.000 kr. og derudover 8.000 kr. »Til rejseunderstøttelse til husmænd«. Året efter er de to beløb samlet med 40.000 kr. »Til præmie for ypperlig dyrkning af huslodder og rejseunderstøttelse til husmænd«.

I samlingen 1890-91 stillede Moderate Venstres to ledere Fr. Bojsen og Rs. Clausen forslag om udlægning af kommunejett jord til havelodder til indsidere og jord-

20. Erik Skeel var indenrigsminister fra 1875 til 29. aug. 1884.

løse husmænd. Året efter fremsatte de forslag om udstykning af præstegårdsjord.

Ved finanslovsforhandlingerne for 1894-95 forhøjedes de 40.000 kr. til 60.000 kr. I 1897-98 samtidig med Landbrugsministeriets oprettelse²¹ blev beløbet hævet til 64.000 kr. Efter at Venstre i 1901 havde overtaget regeringsansvaret blev beløbet på finansloven sat til 79.000 kr. Det stadig stigende i beløbets størrelse taler sit eget klare sprog om vigtigheden af Kofods forslag.

Afrunding

Det kan på dette grundlag konkluderes, at da forslaget om præmie til husmænd for ypperlig dyrkning af huslodder blev fremsat i 1871, blev det af forslagsstilleren og de andre folketingsmænd opfattet som en nødvendighed for at bevare den sociale struktur. Derimod kan man næppe påstå, at det i nyere tid er social nød, der betinger subsidierne til landbruget.

På den anden side står det klart, at sagen også havde en økonomiske side. Heri indgik overvejelser om at bremse migrationen i almindelighed og øge den

økonomiske vækst i samfundet som helhed.

Årsagen til at Kofods navn og indsats er gledet helt i baggrunden kan måske tilskrives almindelig historisk glemsel, men det ligner en tanke, når en repræsentant for Højre fuldstændig bliver glemt i dansk politik. Endnu grellere bliver forholdet, når det erindres at statsstøtten til husmandsagen bliver et samfundsanliggende, som helt op til vore dage har været hævet over al diskussion.

Sluttelig skal det bemærkes, at selv om gårdmændene var de toneangivende, opfattede også husmændene og landarbejderne sig som hørende til »bondestanden« – en samlet helhed overfor højrefløjen i dansk politik. Først efter systemskiftet i 1901, som gjorde bondestanden til den mægtigste stand, skærpedes den indbyrdes uenighed. Med denne artikels emne i erindring må man give Th. Kjærgaard²² ret i, at landbosamfundets historien er skrevet ud fra en gårdmandsfortolkning – den såkaldte gårdmandsline.

Tove M. Kristensen

21. Landbrugsministeriet var det første fagministerium her i landet, det var fagministerium for de primære erhverv, der tidligere havde hørt under finanslovens § 19 III første del, idet de sekundære erhverv stadig hørte under indenrigsministeriet.

22. Kjærgaard, Thorkild: Gårdmandslineen i dansk Historiskrivning, i Fortid og nutid 1979.

Ved vejs ende II

Af arkivarvikar, cand. mag. Jørgen Mikkelsen, Rigsarkivet

Det danske landskab oplevede en sand revolution i årtierne omkring 1800. Udviklingen kan følges i forskellige rejseberetninger. En af de mest omfattende skildringer er »L. M. Wedels Indenlandske Rejse ...« – et to-bindsværk på næsten 700 sider, der udkom 1803 – 1806. Wedel, der var præst i Everdrup mellem Næstved og Præstø, gennemrejste i årene 1799 – 1804 stort set hele det danske kongerige og her-tugdømmerne. Rejsen skete »med egen Befordring«, og på hvert opholdssted søgte han at få værten til at skaffe sig en »kyndig Ledsager«, der kunne give ham en grundig orientering om stedet.

Som så mange andre af tidens embedsmænd interesserede Wedel sig levende for landbrugsøkonomiske spørgsmål, og hans bøger indeholder et væld af oplysninger om dyrkningsmetoder, priser og lønninger mv. Men der er også mange betragtninger om byernes kulturelle liv og om lokale skikke og dialekter. Det samme gælder naturligvis vejenes tilstand. Wedel satte meget pris på de nye grusbelagte hovedlandeveje, chaus-séer. Men han lagde ikke skjul på, at de kunne være temmeligt kedsommelige, fordi de fulgte en lige linie fra købstad til købstad og sjældent passede igennem en landsby. Og når vejret var tørt, kunne chaus-séerne ofte være meget støvede pga. den kraftige trafik. Wedel glædede sig dog over, at det gik hurtigt; »med maadeligt Trav« kunne

hestene tilbagelægge de 14 mil fra Korsør til København på 12 timer.

Wedel kom også ud for mange ubehagelige oplevelser med vejene. Den værste indtraf, da han begav sig fra Skælskør til Korsør. Han havde fået det råd at følge strandkan-ten, men forinden måtte han passere »en fæl, skummel Huulvej, siden ned og op ad Banker, Vognen slyngede fra et Hul i et andet, indtil endelig en stor Slette med Moos og stumpet Lyng gjorde Hiulsporene gandske ukiendelige ...«. Helt ude ved brin-ken lå et enligt hus, hvor præsten overtalte beboeren »ved en god Dusør, at gaae med, vadende i Vandet for at holde Vognen ... han havde al sin Styrke nødig for at styre Vog-nen, der ved Bølgernes Indvæltning og de skiulte Steen i Vandet, slingrede hid og did ... jeg sad i Frygt og Angst for at udstyrte, og i Fare for at blive knuset af de Leerstumper, som jævnlig faldt ned fra den stejle Klint; vel vare disse Stumper ikke store, men store nok for at beskadige enten os eller Hestene, der desuden vare skyet ved Bøl-gernes Bulder og Stumpernes Plaskning i Vandet.« Hjælperen gav derfor Wedel besked om at køre så nær under klinten som muligt, »thi saa ... rulle Leerklodserne oven fra over Vognen og os ...«. »Jeg ville ikke køre denne Vej tilbage om jeg kunde vinde en Herregaard ...«, forsikrer pastor Wedel, og læseren tror ham gerne.

Jørgen Mikkelsen